Tussen Rijn en Lek
Tijdschrift voor de geschiedenis van het gebied
Tussen Kromme Rijn en Lek

24e Jaargang - Nummer 1 - maart 1990

Inhoud van dit nummer:

Jaarverslag van de secretaris over 1989 1
Jaarverslag van de penningmeester over 1989 5
Jaarverslag van de archeologische werkgroep over 1989 6
H.M. Pothuizen : De buurtschap Pothuizen onder Schalkwijk. 7
J. Benders : Oudheidskamer Vreeswijk, een bezoekje waard. 28
H. Reinders : Een overlijdensbericht uit 1707. 32

Redactie-commissie: R.J. Butterman, Wijk bij Duurstede;
Y.M. Donkersloot-de Vrij, Odijk; L.M.J. de Keyzer, Houten;
H. Reinders, Bunnik; J.E. Toussaint Raven, Odijk;
O.J. Wttewaall, 't Goy.

Ereleden: A. Graafhuis, Utrecht en G. de Nie, Schalkwijk.

Eindredactie en redactie-adres:
Burgweg 4, 3984 LK Odijk, tel. 03405-62019.

Secretariaat van de Historische Kring 'Tussen Rijn en Lek': R.J. Butterman, Waalsteen 28, 3961 XB Wijk bij Duurstede, tel. 03435-73570.

Lidmaatschap van de vereniging, tevens **abonnement** op dit tijdschrift: *f* 30,- per jaar (studenten en scholieren: *f* 15,-), over te maken op rekeningnummer 32.98.07.498. ten name van de Historische Kring 'Tussen Rijn en Lek' bij de Rabobank te Houten (postrekening van de bank: 214585).

TS oct 6965

Jaarverslag van de secretaris over 1989

Verslag van de algemene ledenvergadering op 31 januari 1989.

1. *Opening.* De voorzitter, de heer L.M.J. de Keyzer, opent de vergadering en heet de aanwezigen welkom. Volgens de gewoonte geeft hij in het kort een overzicht hoe het met de vereniging gaat. Eind 1988 waren er 285 leden; ten opzichte van een jaar eerder is het aantal dus gelijk gebleven. Ook dit jaar was er een goede opkomst bij lezingen en excursies.

2. *Verslag van de kascommissie.* Deze commissie bestond voor het jaar 1988 uit mevr. v.d. Grind en mevr. Barsselaar. Na inzage in de stukken te hebben gehad verklaarden dezen, dat het financieel beheer in orde was.

3. *Verkiezing bestuursleden.* De heren P.S.A. de Wit en R.J. Butterman zijn aftredend en herkiesbaar. Omdat er geen namen van tegenkandidaten zijn ingediend, worden beiden voor een termijn herbenoemd. Er blijft in het bestuur nog steeds een vacature van één persoon.

4. *Rondvraag.*

5. *Sluiting.* De voorzitter dankt de leden voor het vertrouwen dat zij in het bestuur stellen. Hij bedankt ook de leden van de redactie van ons periodiek voor hun inzet en de leden die in hun woonplaats vrijwillig de convocaties en periodieken bezorgen.

Het bestuur bestond per 1 januari 1989 uit de volgende personen:

Voorzitter	: L.M.J. de Keijzer.
Vice-voorzitter en penningmeester	: P.S.A. de Wit.
Eerste secretaris	: R.J. Butterman.
Tweede secretaris	: M. Huys-Oostveen.
Leden	: H.M.J. Rossner, C. van Schaik.

Het bestuur vergaderde in 1989 vijf maal.

De redactie van het periodiek onderging in 1989 geen wijzigingen.

Op 31 januari hield dr. C. Vernooy in Cothen een lezing over de materie behandeld in zijn dissertatie: *Boerengezinnen in beweging. Het functioneren van katholieke boerengezinnen uit het Kromme Rijngebied in de periode 1930-1985.*

De lezing was een groot succes, al waren er door omstandigheden niet meer dan 30 bezoekers. Vernooy's studie beslaat het gebied waarop onze vereniging zich richt en het was daarom fantastisch om te horen hoeveel eigens van (de boeren van) deze streek door de heer Vernooy is beschreven. Hij heeft zich geconcentreerd op drie punten: de toekomst van de kinderen; de invloeden van buiten en de levensbeschouwing. De gegevens zijn vooral afkomstig van 135 gesprekken (volgens de spreker meer dan genoeg, omdat de boeren door het hele Kromme Rijngebied veel gemeenschappelijks hebben). In dit gebied was men vrij conservatief: mechanisatie en onderwijs in de landbouw kwamen relatief laat op gang. Na 1970 veranderde er veel. Het katholieke geloof kwam minder centraal te staan, men ging meer vrije tijd buitenshuis doorbrengen en huwelijken werden vaker buiten het eigen milieu gesloten.
Tenslotte had de heer Vernooy enkele suggesties voor onderwerpen waaraan ook door onze historische kring meer aandacht kan worden besteed, namelijk de geschiedenis van de landarbeiders, het verdwijnen van het dialect, de grondeigendom en de hervorming, het Kromme Rijngebied tijdens de tiendaagse veldtocht en het verzet tijdens de tweede wereldoorlog.

Op 9 maart hielden O.J. Wttewaall -lid van de redactie van ons periodiek- en drs. J. Smits in Houten een lezing over de monumenten in die gemeente en de ontstaansgeschiedenis van de verschillende kernen. Hun gehoor bestond uit 104 personen, waaraan zij uiteenzetten, hoe zij bij de monumenteninventarisatie te werk waren gegaan. Na de ambtelijke "klapper" die de monumenten in Houten inventariseert en in verschillende categorieën onderbrengt is het boek *Houten, ontstaan en groei* verschenen. Momenteel wordt gewerkt aan een volgend deel, waarin de geschiedenis van de vele individuele monumenten wordt beschreven. De sprekers gaven een overzicht van de hoofdlijnen van de geschiedenis van Houten, die begon

voor de aanvang van de jaartelling en eindigde bij de uitbreidingsplannen van de jaren '70 en '80 van deze eeuw.

De grote excursie op 20 mei voerde dit jaar naar Breda en Mechelen. Met 45 deelnemers werd eerst een interessante stadswandeling door Breda gemaakt, waarbij onder andere het kasteel en het begijnhof werden bezocht. In Mechelen werden de S. Romboutskathedraal en het museum Hof van Busleijden bezichtigd, die beide meer dan de moeite waard bleken. Ook werd een stadswandeling gemaakt. Enkele leden zouden de voorkeur gegeven hebben aan een minder vol programma zodat de onderdelen uitvoeriger konden worden toegelicht. Met deze opmerking zal bij volgende excursies rekening worden gehouden.

Een stadswandeling door IJsselstein werd gehouden op 16 september. Er waren 40 deelnemers, die IJsselstein ervoeren als een stad waar veel historisch interessante zaken zijn te zien. Bezocht werden het stadhuis, de overgebleven toren van het kasteel en de onlangs gerestaureerde molen De Windotter. Daarnaast werd de grote of S. Nicolaaskerk bezichtigd. Deze kerk heeft een aantal bouwkundig interessante aspecten, waaronder de toren in renaissance-stijl. Daarnaast waren er de indrukwekkende middeleeuwse grafmonumenten van de heren en vrouwen van IJsselstein. De S. Nicolaasbasiliek van Tepe heeft een zeer fraai interieur met daarin ook het beeldje van Onze Lieve Vrouwe van Eiteren[1]. De toelichting over deze kerk was ook van een hoog gehalte.

Op 19 oktober hield mevr. drs. L.I. Kooistra voor 40 aanwezigen een lezing over voedsel en voedselproductie in de Romeinse tijd. Hoewel er wel enige literatuur over dit onderwerp uit die tijd is, moet kennis over eetgewoonten -zeker in de Lage Landen- van archeologisch onderzoek komen. De spreekster gaf daarom een overzicht van wat er bij opgravingen in bijvoorbeeld Houten, Wijk bij Duurstede en Voerendaal in afvalputten uit die tijd is

1. Zie hierover het artikel van K. Westerink in ons periodiek van september 1987.

gevonden: zaden, pitten, graten en beenderen van vissen, vogels en vee. Verder vertelde zij over aanverwante zaken als landbouw en handel in voedsel in de Romeinse periode.

Op 28 oktober hield de secretaris van onze historische kring, de heer R.J. Butterman, in Wijk bij Duurstede een lezing over het onderwerp: "Wijk bij Duurstede tussen het verdwijnen van Dorestad en de stichting van de stad". Het gehoor bestond uit 71 personen. Over de geschiedenis van Dorestad is al vrij veel geschreven; hetzelfde geldt voor de bloeiperiode van de stad Wijk bij Duurstede in de 15de en 16de eeuw, toen de bisschoppen aan de macht waren. Over de tussenliggende eeuwen is echter betrekkelijk weinig bekend. Toch werden in die periode de voorwaarden gevormd voor de stichting van de stad Wijk in het jaar 1300. Op het fysieke vlak gebeurde het volgende: Rijn en Lek werden bedijkt, de Kromme Rijn afgedamd en de woeste gronden in de parochie ontgonnen. Daarmee kwamen de grenzen van de parochie vast te liggen. Het versnipperde overheidsgezag kwam in handen van twee heren, waarbij de afgedamde Kromme Rijn de grens vormde. Op het Wijkse grondgebied kwamen twee vroonhoven tot stand: één van de abdij van Deutz (de Nederhof, waar aanvankelijk de heren van Abcoude moeten hebben gewoond) en één van de proost van Oudmunster (juist ten noordwesten van de stad, in de omgeving van de Zandweg). Er was in de 12de eeuw al weer enige handelsactiviteit, wat blijkt uit het feit dat de meier van de abdij van Deutz toen ook als marktrechter werd vermeld. De bezittingen van de abdij werden in 1256 verkocht aan de graaf van Gelre. Toen diens leenman Gijsbert van Abcoude Wijk in het jaar 1300 stadsrechten verleende, waren het de afgedamde Kromme Rijn en de vroonhof van de Domproost, die de grenzen van het te ommuren gebied bepaalden.

R.J. Butterman, secretaris.

Jaarverslag van de penningmeester over 1989

Debet/inkomsten		Credit/Uitgaven	
Saldo Rekening Courant per 31-12-1988	f 2.259,33	Lezingen	f 425,00
Saldo Spaarrekening per 31-12-1988	74,11	Zaalhuur	255,00
Ontvangen contributie in 1989	6.375,00	Periodiek	3.969,75
Ontvangen rente in 1989	36,45	Typekosten periodiek	650,00
Verkoop losse periodieken	5,00	Porti	1.481,71
Positief saldo excursie	27,14	Bijdragen excursies	105,00
		Onkosten secretariaat	235,75
		Diversen	383,00
		Saldo Rekening Courant per 31-12-1989	446,70
		Saldo Spaarrekening per 31-12-1989	75,74
		Saldo Portirekening per 31-12-1989	749,38
Totaal	f 8.777,03		f 8.777,03

P.S.A. de Wit,
penningmeester.

Jaarverslag van de archeologische werkgroep over 1989

In 1988 kwam de werkgroep op 34 zaterdagen bijeen. Op acht zaterdagen werd een aantal vondsten van de opgraving op Zorgvliet in 1988 beschreven. Drie zaterdagen werden besteed aan het zoeken naar archeologisch materiaal op geploegd land. Op 23 zaterdagen werd met hetzelfde doel op terreinen waar graafwerk werd verricht ten behoeve van de nieuwbouw in Houten, onderzoek verricht.
De vele vondsten, waaronder potscherven, zijn met vermelding van de vindplaatsen overgedragen aan de provinciaal archeoloog, drs. W.J. van Tent. Bij dit graafwerk is een belangrijke vondst gedaan aan de Standerdmolen, waar een waterput en een afvalkuil werden gevonden uit het eind van de tweede, begin derde eeuw. In de afvalkuil werd een groot aantal inheemse en Romeinse potscherven gevonden. De waterput was gevuld met Romeinse bouwmaterialen, onder andere tufsteen, dakpanfragmenten en -wat heel bijzonder was- brokken wandschilderingen met strepen in de kleuren rood, groen en zwart op een witte achtergrond. De Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek vond deze vondst belangrijk genoeg om ter plaatse een opgraving te doen. Het resultaat was dat op korte afstand van de waterput funderingen werden gevonden van een Romeins gebouw, vermoedelijk een voorraadschuur. En ook daarbij werden grote brokken wandschildering gevonden, zodat het vermoeden bestaat dat niet ver van de vindplaats een stenen gebouw heeft gestaan, gedekt met dakpannen en van binnen versierd met wandschilderingen. Zo'n woning was het hoofdgebouw van een landbouwcomplex in de Romeinse periode (12 voor Chr. - 400 na Chr.). In dat hoofdgebouw woonde de eigenaar of de beheerder van dat complex. Het gehele landbouwcomplex noemde men toen een villa, maar de naam villa is voor de archeoloog ook een begrip geworden voor het hoofdgebouw. Kort samengevat: een belangrijke vondst.

Tot slot wil ik alle medewerkers van de werkgroep heel hartelijk bedanken voor de prettige samenwerking en de grote inzet bij onze werkzaamheden.

L.M.J. de Keijzer.

De buurtschap Pothuizen

De buurtschap Pothuizen (ook wel de Pothoek genoemd[1]) ligt in Schalkwijk en strekt zich uit aan weerszijden van het eind van de Schalkwijkse wetering bij de Heul langs de Lekdijk, vanaf het Veerhuis tegenover Culemborg in het zuiden tot aan het noordelijkste puntje van de Lekbocht tegenover Redichem ofwel tot aan de Eersbil[2].

Volgens van der Aa stonden er in 1854 tien huizen waarin 140 mensen woonden[3].
De auteur[4] is geïnteresseerd in de geschiedenis van de buurtschap omdat hij zelf Pothuizen heet, zijn voorouders ook inderdaad uit Pothuizen kwamen[5] en hij zelf gehuwd is met een meisje dat geboren is aan de Pothuizerweg.

---

1. Na 1800 is er van "Pothuizen" als geografische aanduiding vrijwel geen sprake meer, doch nog slechts van de Pothoek en van de Pothuizerwetering. Alleen als een oudgediende als Dirk de Ridder in 1808 een akte laat opmaken (RAU, Dorpsgerechten nr. 1823 [Schalkwijk], 1808 augustus 12), worden de oude namen nog gebruikt en ook op het hierna afgebeelde kaartfragment uit 1885 en latere topografische kaarten uit onze eeuw komen we Pothuizen nog tegen. Tegenwoordig staan op de topografische kaart echter de toponiemen 'Pothoek' en 'Pothuizerweg' aangegeven.
2. C. Dekker, *Het Kromme Rijngebied in de Middeleeuwen*, Stichtse Historische Reeks 9, Zutphen, 1983, p. 590.
3. A.J. van der Aa, *Beknopt Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden*, 1854.
4. De auteur dankt M.S.F. Kemp te 's-Gravenhage voor het doorlezen van de genealogie en H. Reinders te Bunnik voor de bewerking.
5. M.S.F. Kemp, "Genealogisch onderzoek voor 1600" in *Spiegel Historiael*, 1986, nr. 11. De familienaam en de naam van de buurtschap waren in 1720 nog "(van) Pothuysen".

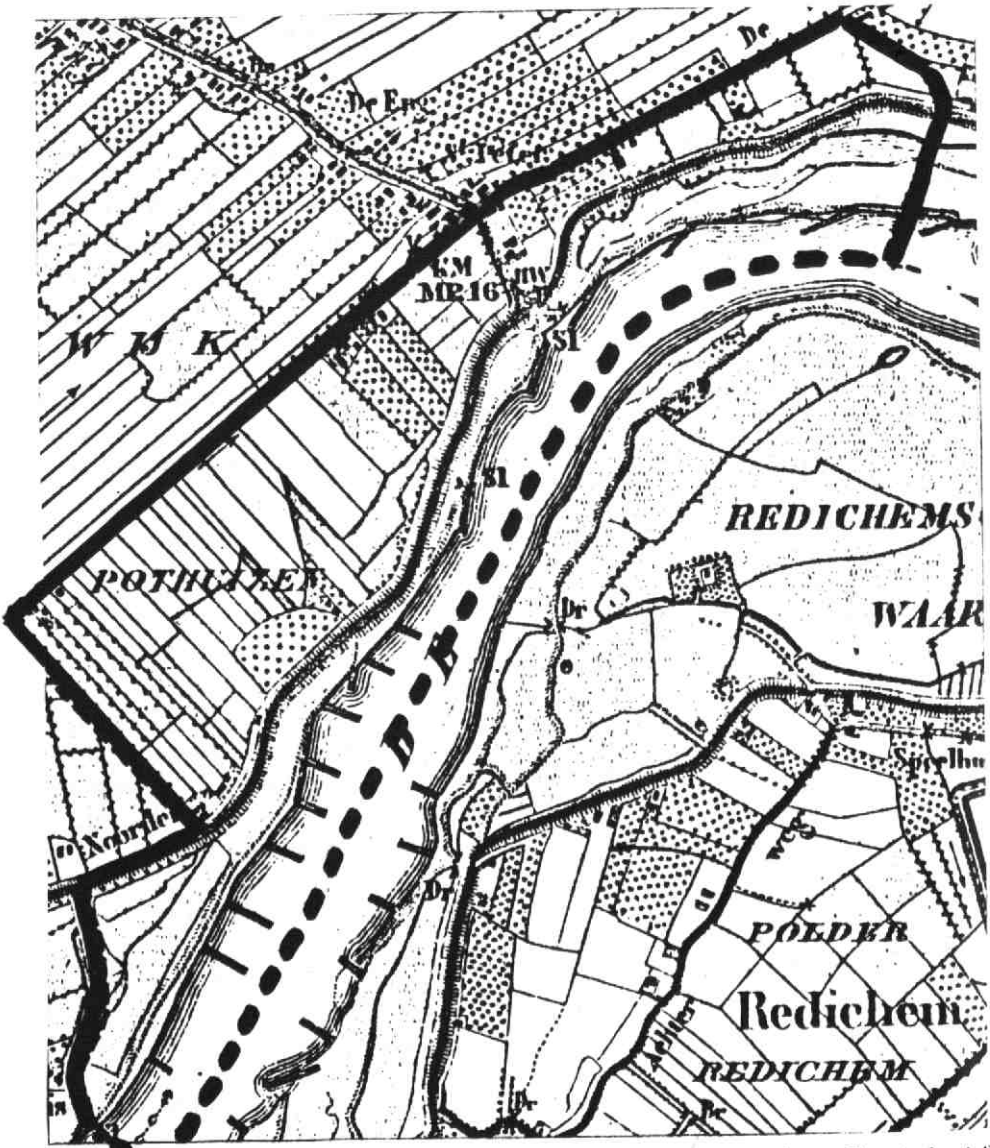

Detail van de chromo-topografische kaart van het Koninkrijk der Nederlanden (blad 486, verkend in 1885). De dikke lijn geeft de grens aan van Pothuizen

Herkomst van de naam Pothuizen

De naam Pothuizen kan vele oorsprongen hebben:

1. Aanbouwtje. Een pothuis in deze betekenis is een typische stadsterm. Het is een laag huisje, half boven en half onder de grond gebouwd en er is enige verwantschap met de potstallen die tot in deze eeuw op de zandgronden voorkwamen. Pothuizen waren evenwel lastige belemmeringen voor de straatruimten, vooral bij vermeerderd verkeer op marktdagen voor wagens en huifkarren[6]. Stadsbesturen gaven dan ook nog wel eens opdracht om ze te laten verwijderen, zoals in Amersfoort in 1658[7].

2. Bierhuis (angelsaksisch). Er waren er vroeger drie: LANDLUST bij de veerpont naar Culemborg; DE NADORST aan de scheidingsweg tussen Schalkwijk (Pothuizen) en Honswijk en ST. PIETER aan de Heul.

3. Een verhoging in het landschap waarop een huis stond werd pot of puit genoemd. De huizen erop zijn de puit- of pothuizen.

4. Pottenbakkershuizen. Er zijn in de bodem diverse malen scherven gevonden die er misschien op zouden kunnen wijzen dat hier sprake zou kunnen zijn van pottenbakkerijen.

5. Uphusen was een kerkelijke nederzetting die rond 850 genoemd wordt. De Nederzetting is niet nader gelokaliseerd[8].

---

6. W.J. Hofdijk, *Geschiedenis des Nederlandschen volks*, deel I, hoofdstuk VI, 1866.
7. Stadsarchief Amersfoort, Resolutiën van de Raad, 1658 juli 26, 1658 juli 26, 1662 oktober 13 en 1678 juli 22 en 1708, juni 20. Zie ook maandblad Oud-Utrecht 1969, nr 2 (febr) en 4 (april) over "Pothuizen" in Utrecht.
8. P.A. Hendrikx, *De Benedendelta van Rijn en Maas. Landschap en bewoning van de romeinse tijd tot ca. 1000*, Amsterdam, 1983.

Oudste geschiedenis

Opgravingen van de archeologische werkgroep Schalkwijk onder leiding van F.H. Landzaat hebben aangetoond dat er al in de (late) ijzertijd bewoning in Pothuizen moet zijn geweest[9]. Er is zowel inheems als Romeins importaardewerk aangetroffen, doorlopend van de late ijzertijd tot ca. 200 na Chr. Uit de hoeveelheid van de gevonden scherven en de aanwezigheid van slakken van smeltprocessen met tin, zink en ijzer kan worden afgeleid dat er van een heel bijzondere nederzetting sprake was.

Sestertius van Trajanus. Op de keerzijde Pax.
Munt gevonden in Pothuizen.

Over de vroeg-middeleeuwse geschiedenis van Pothuizen is niets bekend. Na de bedijking van de Lek, die in de 9de eeuw begon, ontwikkelde zich de nederzetting Tull en 't Waal. Deze was via de Uitweg dwars door het nog niet ontgonnen Schalkwijkerbroek verbonden met de Houtense stroomrug[10]. Het tussenliggende gebied bestaat uit oeverwallen waarop verspreide bewoning voorkwam en vooral uit moerassen.

---

9. Zie: W.J. van Tent in: *Archeologische kroniek van de Provincie Utrecht*, 1988.
10. Dekker, *Kromme Rijngebied*, p. 36.

Ook in Pothuizen zal enige bewoning zijn geweest, maar daarvan is niets bekend. Dit gebied werd door de graven van Goye (of 't Goy) voor de bisschop van Utrecht bestuurd. In deze tijd moet de Pothuizerwetering zijn gegraven in het kader van de ontginningen. Vrij zeker is dat al voor 1122 de Lekoever met een ondiepe strookverkaveling en een achterwatergang, hier genoemd de Pothuizerwetering, is ontgonnen. Pothuizen wordt verondersteld een oeverontginning van 't Goy te zijn. Een deel van het land is door de Lek opgeslokt, (waarschijnlijk) rond het jaar 1122.

1122

1122 was voor de hele Kromme Rijnstreek een belangrijk jaar. De Kromme Rijn werd in Wijk bij Duurstede afgedamd zodat de hoofdstroom, die zich toch al naar de Lek aan het verleggen was, voortaan via de Lek en niet langer via de Kromme Rijn ging. In die tijd begon men met de aanleg van de Vaartse Rijn tussen Vreeswijk en Utrecht. Nu was het ook mogelijk om Schalkwijk te ontginnen. Het water stroomde van de Pothuizerwetering via de Schalkwijkse wetering naar de Vaartse Rijn. Daarna begonnen de grootscheepse ontginningen. Sinds de 13de eeuw komen we af en toe vermeldingen van Pothuizen tegen, zowel in transporten van onroerend goed als bij gelegenheid van overstromingen en dijkherstel. Vooral dat laatste was nogal eens nodig, want regelmatig waren er grote overstromingen. Herstel kostte veel geld en plaatselijke benamingen herinneren daar nog aan zoals Costverloren[11] in het noordwesten van Pothuizen.

11. Dekker, *Kromme Rijngebied*, p. 249 n. 6.

Lage rechtsmacht

Wilhelmus de Upgoye (de graaf van Goye) nam in 1122 aan een opstand tegen keizer Hendrik V deel en werd daarop door de keizer uit zijn ambt ontzet[12]. De grafelijke bevoegdheden werden toen overgedragen aan de proosten van de kapittels.

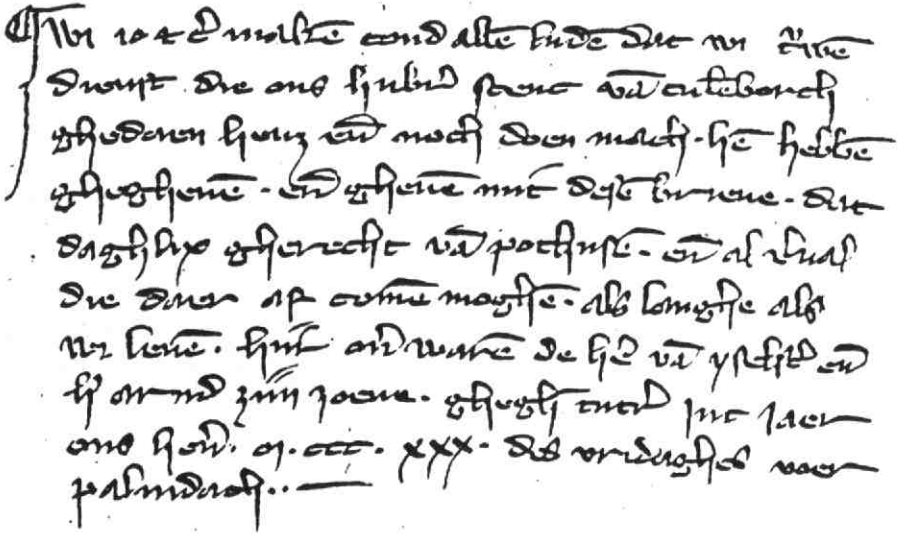

Rechtsmacht over Pothuysen.

Archief bisschoppen van Utrecht.

De dagelijkse rechtsmacht over Pothuizen zou tot 1330 aan de bisschop van Utrecht blijven. Pothuizen was een mini-gerecht. Deze door Dekker bedachte kwalificatie hield in dat een bepaald, soms heel klein, gebied -vaak

12. P.M. Heijmink Liesert en L.M.J. de Keijzer, *'t Goy door de eeuwen heen*, 1966, p. 27.

niet meer dan één of meer losse boerderijen- als beloning voor een bepaalde dienstman van de bisschop, werd onttrokken aan de rechtsmacht van de schout of de meier, zoals een gebied ook tiendvrij en tinsvrij kon zijn[13]. Bedoeling was een zo ver mogelijk gaande vorm van eigendomsoverdracht. Een verdergaande zelfstandigheid was niet bedoeld omdat er te weinig mannen waren voor een gewoon gerecht, al was er soms wel een eigen schout. Er waren grote verschillen tussen de mini-gerechten onderling, waarbij ten aanzien van Pothuizen opviel dat het bepaalde taken zelfstandig verrichtte, zoals het ophalen en afdragen van de waterschapslasten[14].

In 1330 werd het gerecht door de bisschop overgedragen aan Hubrecht Schenk van Culemborg[15], echter slechts voor de duur van het leven van de bisschop. Na diens dood moet het dus weer bij de bisschop zijn teruggekeerd. Als zelfstandig mini-gerecht is Pothuizen al vroeg, zeker al vóór de 15e eeuw, verdwenen[16]. Hoewel er uit de tienden -zoals nog zal blijken- een kerkelijke relatie met Houten lijkt te hebben bestaan, blijkt Pothuizen in praktijk sinds de 14de eeuw te ressorteren onder Schalkwijk. Als er voor het dorpsgerecht aktes moesten worden opgemaakt, gebeurde dat in Schalkwijk. In de vorige eeuw werd Pothuizen ingedeeld bij de gemeente Schalkwijk, die in 1962 werd samengevoegd met Houten.

---

13. Dekker, *Kromme Rijngebied*, p. 569.
14. M. van Vliet, *Het Hoogheemraadschap Lekdijk Bovendams*, Assen, 1961.
15. J.W. Berkelbach van den Sprenkel, *Regesten van oorkonden betreffende de bisschoppen van Utrecht uit de jaren 1301-1340*, nr. 923.
16. Dekker, *Kromme Rijngebied*, p. 576.

Tienden

De tienden waren oorspronkelijk een kerkelijke belasting, maar allengs werden ze verkocht aan derden. Het was daarna gewoon een soort belegging geworden die iedereen kon kopen. Men onderscheidde de tienden in *grove* (koren- of gaffeltienden), *smalle* (van tuinvruchten) en *krijtende* (op vee).In 1299, 1302, 1388 en 1630 zijn de grove en smalle tiend in handen van het kapittel van St. Pieter[17]. Door het kapittel worden ze regelmatig verkocht, teruggekocht en verpacht.

De krijtende tiend kwam tot in de 16de eeuw toe aan de pastoor van Houten, waaruit blijkt dat Pothuizen kerkelijk in de middeleeuwen onder Houten en niet onder Schalkwijk viel[18]. Daarna ging deze tiend over in particuliere handen. In 1660 wordt hij door de Staten verkocht aan Andries van Wijck, burgemeester van Utrecht[19]. In 1702 komen we de krijtende tiend tegen bij Elizabeth van Lamsweerde[20], echtgenote van de Schalkwijkse predikant Gualterus de Rooy (1722-1734). Via de broers Lentfrink, resp. predikant te Vianen en Ouderkerk a/d IJssel kwam de tiend aan de familie In den Eng. Nadat Jannigje Goes, weduwe van Aert Cornelis in den Eng is overleden, wordt de krijtende tiend op oudejaarsdag 1805 op *f* 40,- getaxeerd[21]. Drie jaar later wordt de tiend op *f* 25,- geschat[22].
Met de tiendwet van 1907 werden alle tienden met ingang van 1 januari 1909 afgeschaft. De rechthebbenden zouden een eenmalige uitkering ontvangen en de tiendplichtigen moesten nog dertig jaar een grondrente aan het Rijk betalen.

---

17. RAU, Archief van het Kapittel van St. Pieter nr. 2933, 2935, 2939, 2940 en 1948.
18. Dekker, *Kromme Rijngebied*, p. 345.
19. RAU, Dorpsgerechten nr. 1819 f. 61.
20. Notaris Matthijs Lobbrecht 1707 februari 9, RAU Dorpsgerechten nr. 1820, f. 179.
21. RAU, Dorpsgerechten nr. 1842, 1805 december 31.
22. Ibidem, 1809 januari 17.

De tiendcommissie stelde de omvang van het tiendblok Pothuizen vast op 25 ha, 24 a en 77 ca[23]. De grenzen werden als volgt omschreven: "ten noordoosten door den Macadamweg van Schalkwijk naar den Lekdijk; ten noordwesten door den Pothoekschendijk; ten zuidwesten door den Scheidingsweg of grensscheiding der gemeente Tull en 't Waal; ten zuidoosten door de rivier de Lek".

De belastingplichtigen waren:

Johannes Vulto, landbouwer te Schalkwijk,
Johannes Spithoven, landbouwer te Schalkwijk,
Hendrikus Oostveen te Schalkwijk,
Wilhelmus Miltenburg, vrachtrijder te Schalkwijk,
Cornelis Schouten, landbouwer te Schalkwijk,
Everardus Martinus van Wijk, landbouwer te Schalkwijk,
Gijsberta van den Brink, weduwe van Dirk de Kruyf,
Hermanus Petrus van Hazendonk, landbouwer te Tull en 't Waal,
Arie Verhaar, landbouwer te Schalkwijk,
Theodora Spithoven te Schalkwijk,
Geertruida Bouman, weduwe van Anthonie van Mourik uit Odijk,
Anthonie Luden te 's-Gravenhage,
Jan Albertus van Dillen, timmerman te Schalkwijk en
Cornelis Spithoven, landbouwer te Schalkwijk.

Op de lijst komt het hoogheemraadschap Lekdijk Bovendams niet voor, evenmin als de erven Wentink die ca. 30 ha bezitten.

---

23. RAU, Tiendcommissies, dossier 186 V : Pothuyzen.

Eigenaars en gebruikers van grond in Pothuizen

Het vrouwenklooster, het convent van St. Cecilia bezit in de jaren 1428/29 tien hont land in Pothuizen[24], volgens de blafferd van het oudschildgeld[25] in het jaar 1600 in gebruik bij Jan Gerrits Smits. In 1711 blijkt het vrouwenklooster het land nog te hebben. Dan koopt Jan Hendriks in den Eng twee morgen bouwland in Pothuizen, van de heer Borchard de Vrij, hetwelk grensde aan land van George van Lamsweerde, en het land van het vrouwenklooster.
Op 30 april 1712 wordt van Mr. Johan van der Dussen twee morgen aangekocht tot in de Pothuizerwetering en de dwarssloot van de erfgenamen van Adriaen Willemsz[26]. Op 13 april 1732 wordt deze vier morgen bouwland op Pothuizen overgedragen aan zijn broer Theunis in den Eng en dan blijkt het land van het vrouwenklooster in eigendom te zijn van de heren 'Edelen en Ridderschap van 't Land van Utrecht'. Het land van George van Lamsweerde is dan in eigendom bij zijn dochter juffrouw Elizabeth van Lamsweerde.

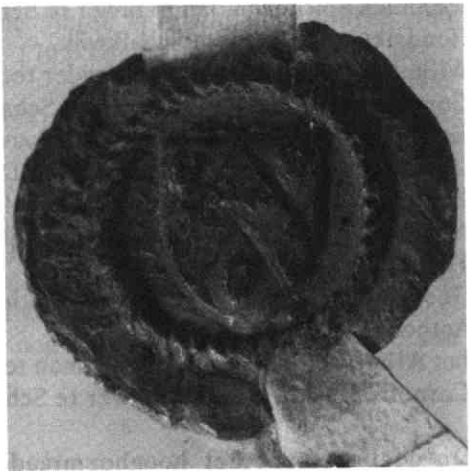

Zegel van Jacob Spruyt, 1435.
GAU, charter 948².

De zoon van Jacob Spruyt, Geryt Baers Jacobsz, wordt in 1451 genoemd als schout van Honswijk en in 1456 als schout van Schalkwijk. Hij is eigenaar en gebruiker van landerijen te Schalkwijk in Pothuizen, waaronder twee morgen leengoed van Beverweerd. Zijn broers

---

24. Gemeentearchief Utrecht, bij het stadsarchief bewaarde archieven, Vrouwenklooster het convent van St. Cecilia nr. 937.
25. Het oudschildgeld was een soort onroerend-goedbelasting die van de 16de tot de 18de eeuw geheven werd. Het register heet "blafferd".
26. RAU, Dorpsgerechten nr. 1820, f. 125.

zijn heer Geryt Jacobsz, pastoor te Honswijk en Schalkwijk en Dirk van der Weyde Jacob Spruytssoen. Hij gebruikt hetzelfde zegel als zijn vader Jacob Spruyt en zijn grootvader Dirk van der Weyde Hendrik Trantssoen.

Andere gebruikers en bezitters van grond in "den gericht van Pothusen" in de jaren 1444 en 1445 zijn:

- een morgen, grenzend aan het land van Peter Lamberts en in gebruik bij Peter Andriessoen. Een morgen, in gebruik bij Dirc Evertssone Uter Hove, grenzend aan het land van Hubert 's Papan kinderen en Jacob Maessone.

- Zeven hont land, in gebruik bij Heylwich Dirc Willemsone dochter van Pothusen, grenzend aan het land van Dirck Willemsone van Pothusen. Op 14 april 1445 wordt Johan Valckenaer, broer van Wouter en Daniel van Loenresloet, met het bovengenoemde land beleend door Johan, heer van Culemborg[27].

- In het morgengeldregister[28] van Schalkwijk over het jaar 1470 komt een bedrag voor, betaald voor land onder Pothuizen, onder andere de al eerder genoemde twee morgen van Beverweerd, welke belasting betaald werd door Hendrik Geryt Jacobsz, dezelfde als Hendrik Gerytsz op de Heul in de "Taeffele van de leenen en de thinsen die gehouden werden van den huyse ende heerlycheyt van Beverweerde". Zijn zoon Jacob Hendriksz komt voor als gebruiker van 28 morgen land in Schalkwijk in de periode 1501-1511 en betaalt aldaar in 1517 drie gulden huisgeld[29]. De zoon van Jacob Hendriksz, genaamd Aelbert Jacobsz, heeft in 1525 een huis in Schalkwijk en gebruikt daar in 1536 in totaal acht percelen land, samen 40 morgen, waaronder de twee morgen van Beverweerd. Hij was

---

27. Rijksarchief Gelderland, archief der Heeren en graven van Culemborg, regest R 1218.
28. Het register van een soort grondbelasting.
29. Kemp, zie hierboven, noot 5.

gehuwd met Margriet Jacobsdr van Rossum en blijkt vóór 1552 te zijn overleden. Zij is dan hertrouwd met Cornelus de Reur jr. De zoon van Aelbert Jacobs, Jacob Aelberts, neemt zijn moeders naam aan, Van Rossum. Een van de percelen die Aalbert Jacobsz in 1536 heeft is twee morgen eigen goed, welke in 1600 in eigendom en gebruik zijn bij Jacob Aelbertsz van Rossum. Hij is vermoedelijk ook dezelfde die met zijn vrouw Hendrikje Gijsbertsdr te Honswijk in 1612 genoemd wordt in het rechterlijk archief van Everdingen[30].

- In diverse akten is sprake van naastgelegen land van Jan Adriaens v.d. Vaert. De ontvanger van het oudschildgeld over het jaar 1600 spreekt over de erfgenamen van Adriaen Thonis aan de Vaart als eigenaar en gebruiker van land te Schalkwijk. Dit betreft onder andere land dat eerst in gebruik was bij Jan van Rossum. Jan Adriaens was burgemeester van Vreeswijk en gehuwd met Wilhemken de Banck. In 1622 is hij overleden. Zijn weduwe blijft de zaken behartigen, geholpen door haar zwager Cornelis Adriaens, eveneens burgemeester van Vreeswijk, genoemd in de periode 1623 tot 20 oktober 1668, toen hij overleed. Hij heeft dan inmiddels de achternaam "van Pothuysen" aangenomen. Bij de N.H. kerk te Vreeswijk is nog een avondmaalsbeker aanwezig met de navolgende inscriptie in schuinschrift:

  Wilhemken de Banck weduwe van Johan van Pothuisen Burgemr tot Vreeswijk heeft dezes beker aan kerck aldaer gemaeckt bij Testament opden XIII octo MDCLI (1651).

  Hierop is ook het wapen van Van Pothuysen gegraveerd: een keper waarin een vis, vergezeld van 3 plompebladeren (2,1).

- Op 30 april 1656 is de weduwe overleden en wordt Cornelis Adriaens eigenaar van de twee morgen land in Pothuizen. Na zijn overlijden worden door zijn schoonzoon Anthonie van Diemen, houtkoper en oudburgemeester van Vreeswijk, als gemachtigde van de erfgenamen voor schout en schepenen van Schalkwijk op 27 juni 1671 de twee morgens

---

30. Ibidem.

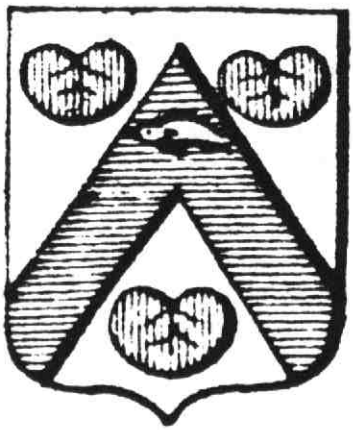

Wapen H. v. Pothuijsen, 1674: een keper waarin een vis, vergezeld van 3 plompebladeren (2,1).
(GAU, leeszaal 1, wandkaart)

overgedragen aan Splinterus van Pothuysen[31], dominee te Eemnes, later Naarden, Schagen, Hilversum en Nijmegen, alwaar hij overleed op 7 september 1702 en begraven werd in de St. Stevenskerk. Hij schreef het boek *Sleutel der kennis* en is een zoon uit het tweede huwelijk van Cornelis Adriaens van Pothuysen en Agathe Splintersdr van Schayck.

Namens Splinterus van Pothuysen, wonende te Nijmegen, wordt op 2 augustus 1688 de twee morgen land in Pothuizen verkocht aan de kinderen en erfgenamen van de heer Johan van Dussen, in leven schout te Rhenen, die erfgenaam zijn van de heer Jacob van Dussen, in leven (oud-) burgemeester der stad Utrecht[32]. En zoals we aan het begin van dit hoofdstuk hebben gelezen, worden op 30 april 1712 door een van de twee (klein) kinderen, Johan van Dussen, advocaat aan het hof van Utrecht, de twee morgens verkocht aan Jan Hendriks in den Eng[33].

---

31. RAU, Dorpsgerechten nr. 1819, f. 142.
32. RAU, Dorpsgerechten nr. 1819, f. 187.
33. Ibidem, nr. 1820, f. 125.

Bebouwing in en om Pothuizen

De hofstede Uitvlugt komt het meest in de stukken en op kaarten voor. De naam is overgaan van een huis staande op zeven morgen naar een huis staande op twee morgen leenroerig van Huis Beverweerd. Het huis op de twee morgen, nu bewoond door de familie van Bennekom staat op de Pothuizerweg 19. Vermoedelijk was het huis in 1525 eigendom van Aelbert Jacobsz. Op de blaffaard van het oudschildgeld over 1600 komt als eigenaar en gebruiker Cornelis Adriaens Scheer voor. Van hem zal de hofstede op zijn zoon Heyndrik Cornelisz Scheer zijn vererfd. In 1633 is hij overleden en wordt de boerderij door de voogden over zijn minderjarige dochter verkocht aan Gerrit Berents en diens vrouw Maria Hendrixkdr.[34]. Tot aan de dood van Maria gaat het met dit echtpaar goed. Gerrit wordt tussen 1614 en 1641 regelmatig genoemd als schepen van Schalkwijk en hij kon zijn bezit tot ruim vijftien morgen uitbreiden. Op de boerderij laat hij een 'duyfhuys' plaatsen, een statussymbool. Als zijn vrouw is overleden moet hij blijkbaar zijn kinderen uitkopen en neemt daarvoor in 1642 hypotheek op. Om die weer te kunnen aflossen moet hij solliciteren naar de functie van dijkmeester[35], maar hij kan het toch niet bolwerken. In 1647 verkoopt hij de boerderij aan Johan Schade[36], kanunnik ten Dom, die hem als pachter laat blijven. In 1652 wordt Andries van Wijck, oud-burgemeester van Utrecht, de nieuwe eigenaar[37], die de boerderij weer doorverkoopt aan Ariaen de Reus, schout van Schalkwijk. Na zijn overlijden nemen de erven *f* 4300,- hypotheek op bij Floris Borre van Amerongen, commandeur van het Duitse Huis, maar ook deze hypotheek brengt de eigenaars in moeilijkheden. Via de weduwe van Ariaen de Reus komt de boerderij aan zoon Johan de Reus, die zijn vader in het schoutambt van Schalkwijk is opgevolgd. Als Johan in 1687 overlijdt, is de hypotheek er de oorzaak van dat men afstand moet doen van het onroerend goed aan de weduwe van de hypotheekverstrekker. Overgedragen wordt in totaal negen morgen, de al eerder genoemde zeven morgen plus twee morgen die leenroerig zijn aan huis Beverweerd. Een van de schepe-

---

34. RAU, Dorpsgerechten 1818, 1633 oktober 15.
35. RAU, Archief van de Lekdijk Bovendams, nr 277.
36. RAU, Dorpsgerechten 1819, f. 33.
37. Ibidem, f. 61.

nen, aanwezig bij het transport, is Teunis Gerritsz van Pothuysen[38]. De zeven morgen verdwijnen dan een tijdje naar de achtergrond, de twee morgen zijn goed te volgen. Zestien jaar later komen we weer een vermelding tegen als de eigenaresse, Anne Elisabeth Borre van Amerongen, de twee morgen nalaat aan haar zuster Johanna. Er is sprake van twee morgen boomgaard, leenroerig aan Beverweerd, met daarop een kleine hofstede. Johanna was gehuwd met Joost Taets van Amerongen. Zij laat de hofstede in 1719 niet na aan haar man, al zal die het later toch via-via wel erven, maar aan haar neef Coenraad Borre van Amerongen van Bergesteyn. Bij diens overlijden in 1722 erft zijn echtgenote Josina Taets van Amerongen het. Als curiosum blijkt dat ene Adriaen van Pothuysen[39] *f* 40,- is betaald voor het leveren van

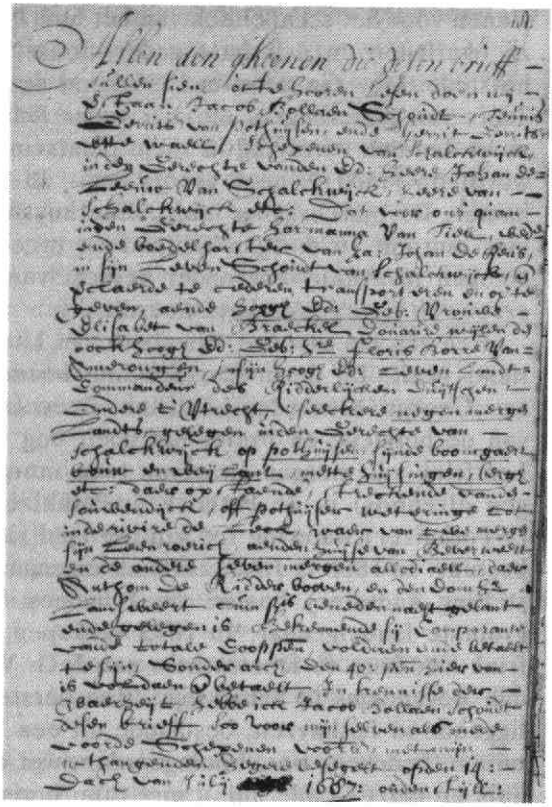

Vermelding van Teunis Gerritsz van Pothuijsen, schepen van Schalkwijk, 1687.
RAU, Rechterlijke Archieven nr. 1302-1 f. 181r (oud)

38. Ibidem, f. 181. Zie afbeelding.
39. Dit is de kleinzoon van de eerder genoemde burgemeester Cornelis Adriaens van Pothuysen.

stenen voor het schapenhok van het huis Natewisch[40]. Twee jaar later is ook zij overleden en erft haar vader, Joost Taets van Amerongen de kleine hofstede. Met zijn dood in 1735 komt de hofstede aan Frederik Batavorus Taets van Amerongen, die zijn vader maar enkele maanden overleeft. Er moet dan een vererving in zijlijn plaatsvinden, waarvoor het huis getaxeerd wordt op *f* 500,-[41]: geen groots bezit. In 1738 komt de boerderij onder de hamer. De omschrijving luidt: "Een huysinge, Hofstede, Bak en Duyfhuys, met omtrent 16 morgen weiland en twee morgen boomgaard, staande en gelegen in Pothuyzen, onder gerecht van Schalkwijk"[42]. Koper worden de erven van George van Lamsweerde.

Eén van die erven is Elizabeth van Lamsweerde, die ook al de krijtende tiend bezit. Bij de boedelscheiding worden hofstede en land toegewezen aan George Alexander Lentfrink. Deze familie blijft tot 1873 in het bezit van de hofstede en breidt het bezit nog verder uit. In 1798 koopt C.J.A. Lentfrink vijf morgen (waarvan twee morgen bouwland en een halve morgen elzenbos) in de Pothoek (=Pothuizen), strekkende uit de Pothoekse (=Pothuizer) wetering tot aan het land van Appelhof[43] van het provinciaal bestuur. In 1808 is J.A. Lentfrink eigenaar van de hofstede en in 1832 (instelling kadaster) komen we Johannes Lentfrink te Haarlem tegen als grootste landeigenaar. In 1873 verkopen de erven van de weduwe Lentfrink-Koolhaas te Doetinchem aan E.G. Wentink, dijkmeester van de Lekdijk Bovendams te Schalkwijk: "Ten eerste een boerenhofstede (Uitvlugt), liggende in Pothuyzen, bestaande uit een huis en erf, verder gebouwen en tuinen, benevens bos, boomgaarden, wei en bouwlanden. Ten tweede een huis en erf ('t oude huis), met tuin, boomgaard, bos, bouw en weilanden, rijswaarden en water, eveneens liggende in Pothuyzen"[44]. De oppervlakte is 29 ha, 77 a en 27 ca en de koopsom bedroeg *f* 30.600,-. Onder de 'verdere

---

40. RAU, familiearchief Taets van Amerongen, nr 117.
41. RAU, Dorpsgerechten 1841, 1736 december 13.
42. RAU, Dorpsgerechten 1820, 1738 december 23.
43. RAU, Dorpsgerechten 1822, 1798 mei 30.
44. Notaris G.H. van de Broek te Utrecht, 15-11-1873. Kadaster Utrecht, kantoor Amersfoort, register van overschrijving deel 25 nummer 244.

gebouwen' wordt waarschijnlijk het huis bedoeld dat volgens het kadaster in 1887 is gesloopt. Het Oude Huis nabij de scheidingsweg werd in 1894 gesloopt. Alleen de naam op een hek herinnert er nog aan. Na de dood van Wentink worden de landerijen in 1916 in gedeelten geveild. Adrianus Uyterwaal, landbouwer te Schalkwijk, koopt de hofstede De Uitvlugt en laat hem in 1919/20 herbouwen. In 1935 vindt een nieuwe boedelscheiding plaats en wordt A.Jzn Uyterwaal, veehouder, de nieuwe eigenaar. Deze verkoopt De Uitvlugt met 2 ha, 27 a en 40 ca voor *f* 29.550,- aan J.J. van Bennekom. Zijn erven, G. & A. van Bennekom zijn heden eigenaar. Op de boerderij staat een vis, een teken dat ook in het wapen 'Van Pothuysen' voorkomt.

Na Gerrit Berentsz, waarvan de kinderen zich ook "van Pothuijsen" zijn gaan noemen en die de stamvader van de auteur is, zijn de gebruikers:

1663	(7 morgen)	Barent Gerritsz.
1687 en 1695	(2 & 7 morgen)	idem.
1703	(2 morgen + huis)	Gerrit Vermeent.
-1724	(2 morgen + huis)	Antoni de Wit.
1724-1736	(2 morgen + huis)	Jacob van der Veer.
1736-	(2 morgen + huis)	Ernst van Cothen.
1916-1935	(29 ha + huis)	Adrianus Uyterwaal.
1936-	(2 ha + huis)	Johannes Jacobus van Bennekom.
-heden	(2 ha + huis)	Gerardus van Bennekom

Buitentje Bagatelle, later het Dijkhuis. De familie Borre van Amerongen bezat nog een tweede hofstede op Pothuizen, gelegen oostwaarts aan de andere zijde van de macadamweg van Schalkwijk naar de Lekdijk en de Souwendijk, dus op de plaats waar nu het Dijkhuis staat. We komen als eigenaar van dit huis begin 16de eeuw de familie de Reus tegen en daarna de familie Borre van Amerongen. In 1720 wordt een huis aan de Heul met zes à zeven morgen boomgaard en bouwland getaxeerd op *f* 2.500,-[45] en vier jaar later op *f* 1.800,-. In 1736 kopen broer en zus Jacomijntje en Frans van Pothuyzen de hofstede met zeven morgen op Pothuizen met een zware hy-

45. RAU, Dorpsgerechten 1838.

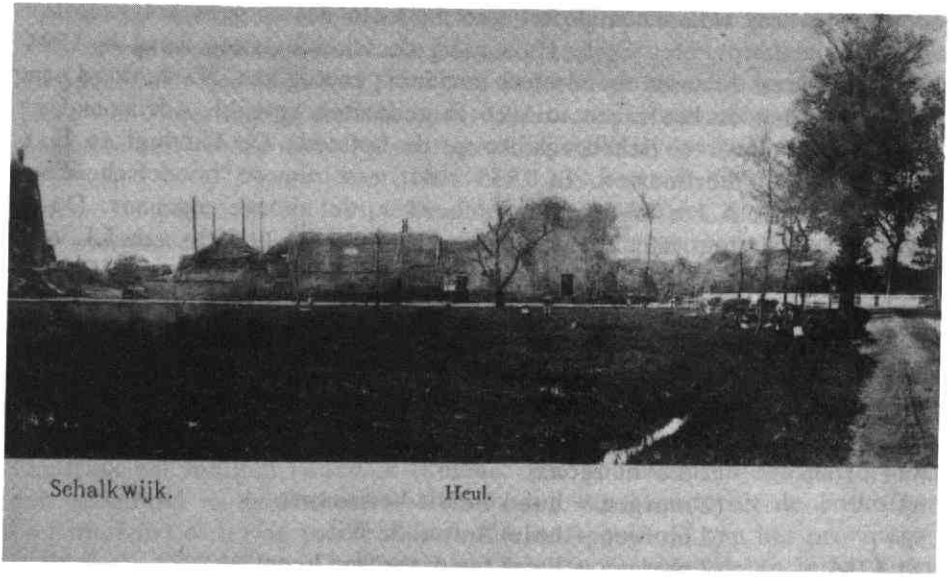

De Heul in het begin van deze eeuw. Links de molen.
Verzameling W. van den Heuvel, Schalkwijk.

potheek erop. Als ze achter komen met betalen moeten ze "huyzinge, hofstede, bepotinge en beplanting" met zeven morgen boomgaard en weilanden overdragen aan hun geldschieter, Marcus Bonnet, gewezen kameraar van de Lekdijk Bovendams. Via Hendrik Tukker (overl. 1805) en de erven Goes komt het huis in 1816 aan Johannes Spithoven. Het wordt omschreven als "Een Huis met omtrent een half morgen Tuin en Boomgaard (: lang vijf en twintig roeden, en breed elf roeden :) gelegen in de Gemeente van Schalkwijk, aan de Heul, strekkende uit den Zouwendijk langs de Kerkweg...."[46]. In 1820 wordt het huis gekocht door Andries Snoek[47].

---

46. RAU, Lekdijk Bovendams, nr. 332.
47. M. Bijleveld en H. Reinders, "... en hetwelk hem ter verpoozing verstrekte" in *Tussen Rijn en Lek* 20 (1986) nr. 4, p. 22v.

Enkele gebruikers:

- 1690 Teunis Gerritsz van Pothuyzen, 1690 pacht *f* 25 1693/4 pacht *f* 45.
- 1697 Gijsje Theunisdr, wed. Teunis Gerritsz van Pothuyzen te Honswijk.
- voor 1693 tot na 1725 Barent Teunisz van Pothuyzen[48] x Aaltje Fransdr.
- 1735 Jacomijntje en Frans van Pothuyzen[49].

Herberg De Nadorst. Aan de scheidingsweg Pothuizen-Honswijk, tegen de Lekdijk aan, bouwden Jogum Cornelissen Wammus en zijn echtgenote Maygen Lambertsdr rond 1680 de herberg De Nadorst. Jogum was eigenlijk veerschipper op Culemborg en was zich inmiddels ook "van Pothuijzen" gaan noemen, zoals zijn schoonmoeder.
Mr. Hendrick de Goyer, advocaat, verkoopt als gevolmachtigde tot redding des boedels in 1695 "een morgen boomgaard, met huis, herberg en oude schure daar op staande, genaamd de Nadorst..." aan Aert den Dijker op Redichem[50]. Daarna gaat het snel van hand tot hand: 1702: Cornelis Aert de Cruyf. Diens weduwe Maagje Teunisz van Oostveen hertrouwt in 1711 met Theodorus (Dirk) Cornelisz van Pothuyzen te Culemborg (RK). Nadat ze voor de tweede maal weduwe was geworden, moest Maagje in 1737 *f* 300,- hypotheek opnemen en in 1745 transporteert ze De Nadorst aan haar zoon Cornelis van Pothuizen. Aan de gebouwen is een bakhuis toegevoegd. Nog dezelfde dag verkoopt zoon Cornelis De Nadorst aan Willem Roscamp en Cornelis van Miltenburgh. Willem Roscamp was tot 1744 bode en schutter van de gerechten Schalkwijk, Pothuizen, Blokhoven en Rietveld.

In 1766 komt Willem Roscamp aan het gerecht vertellen dat De Nadorst onbewoonbaar is[51] (dat scheelde in de belastingen) maar in 1770 neemt hij toch *f* 300,- hypotheek om De Nadorst te herbouwen. Uit een akte van bruikleen voor diverse roerende goederen kunnen we opmaken dat De

---

48. 1687 genoemd als schepen. Hij is de tweede zoon van Gerrit Berentsz.
49. 1708 genoemd als waakmeester; RAU, Lekdijk Bovendams, nr. 295.
50. RAU, Dorpsgerechten 1819, f. 165.
51. RAU, Dorpsgerechten nr. 1827.

Nadorst op 16 november 1771 weer in bedrijf was[52], maar vier later blijkt Willem Roscamp overleden. Zijn weduwe, die met zeven minderjarige kinderen achterblijft, moet De Nadorst met onder andere het weertje verkopen aan Aart Goes. Na diens dood erft zoon Hendrik Goes het, die het in 1787 verkoopt aan Ferdenand van den Brink. Deze moet er *f* 800,- hypotheek op nemen, maar slaagt er blijkbaar in om het hoofd boven water te houden, want pas in 1814 verkoopt hij de herberg aan zijn schoonzoon, de Schalkwijkse klompenmaker B.S.F. Raterman, bij wie hij tot zijn dood in 1820 blijft inwonen. Het houden van een kroeg was in die jaren bijverdienste. Raterman verkoopt de herberg in 1853 en sterft vijf jaar later.
De nieuwe eigenaars zijn broer en zus Sibbels uit Everdingen, die het in 1859 doorverkopen aan Cornelis van Schip, landbouwer te Schalkwijk. In 1877 koopt Johannes Vulto De Nadorst. In 1880 laat hij De Nadorst afbreken.
Op een akker iets noordelijker wordt in 1887 de boerderij gebouwd, waarin later de families Zwambag en Vos hebben gewoond. Deze is afgebrand; op dezelfde plaats werd naderhand de boerderij van Jaap Godthelp gebouwd.

Hofstede de Bothol komt voor het eerst in de stukken voor in 1805 als Jan de Bree haar erft van Jannigje Goes. Het betreft een huis met zes morgen bouw- en weiland, gelegen in de Bothol, onder de Hogedijk nabij de Heul. Door boedelscheiding gaat het in 1808 voor de helft naar Arnoldus Appelhof en komt het via hem bij zijn zoon Hendricus Appelhof, gehuwd met Josina van Rooyen. De andere helft is inmiddels bijgekocht. Als Hendricus is overleden, hertrouwt zijn weduwe met Pieter Verhaar (huidig adres: Lekdijk 6). Evenals de eerder genoemde Jogum Cornelisz (Wammes) van Pothuijsen was Pieter Verhaar veerschipper op Culemborg.
In 1832 vermeldt het kadaster Pieter de Haar als eigenaar van de Bothol, wiens naam we later tegenkomen als Pieter Verhaar. Hij blijkt in 1819 eigenaar te zijn geworden en laat het huis in 1848 na aan Johannes Verhaar.
Tussen 1848 en 1852 wordt het huis volgens het kadaster herbouwd en in

52. RAU, Dorpsgerechten nr. 1839.

1852 verkocht aan de Schalkwijkse landbouwer Hendrik Verhaar die het huis in 1887 doorverkoopt aan Arie Verhaar. Zijn erven verkopen de hofstede in 1917 aan Evert van Leur, landbouwer te Schalkwijk die de hofstede uitbreidt. In 1929 wordt Nicolaas van Zijl de nieuwe eigenaar. Zijn erven hebben het nog in eigendom.

Het veer Culemborg-Pothuizen

Het veer lag vroeger een mijl stroomopwaarts, bij de bocht van de zuidelijke Lekdijk ofwel tegenover De Nadorst.

Bij de verkoop van zijn goederen te Culemborg, door Jan van Culenborch, ridder, heer van Woudenberch, aan zijn broer Hubrecht Schenk, heer van Culenborch, op 18 juni 1341[53], is in de betreffende stukken sprake van een poort "die men uut riit tot Pothusen waert". Ghisbrecht, oudste zoon tot Bueren, verkoopt zijn veerstad te Pothusen over Culenborch aan z'n neve heer Hubrecht, heer van Culenborch en van der Lecke op 6 augustus 1396[54].

Op de plattegrond van Culemborg van circa 1760, getekend door Jacob Perrenot, staat "het oude veer" nog vermeld. Tegenwoordig heeft een huis ter plaatse aan de Redichemse zijde de naam Het Oude Veer.

Zoelen,
Ir. H.M. Pothuizen.

---

53. Rijksarchief Gelderland, Archief van de heeren en graven van Culemborg nr. 3, reg. 128 en 129.
54. Ibidem reg. 386a. Ook in: P.J.W. Beltjes en P.W. Schipper, *Culemborg, beeld van een stad*, 1988, p. 17.

Oudheidskamer Vreeswijk, duikerpak.

Oudheidskamer Vreeswijk

Een bezoekje waard

Sinds april van het vorig jaar is in de gemeente Nieuwegein een historisch museum gevestigd. Nu is Nieuwegein nog een erg jonge gemeente en kent nauwelijks geschiedenis, ware het niet dat binnen de gemeentegrenzen de voormalige zelfstandige dorpen Jutphaas en Vreeswijk gelegen zijn. Oudheidskamer Vreeswijk, zoals het kleine museum heet, richt zich dan ook op de geschiedenis van het schippersdorp Vreeswijk.
Niet alleen voor Nieuwegeiners zal het een hele verrassing zijn te ontdekken hoe rijk de geschiedenis is van Vreeswijk, het voormalig zelfstandige dorp aan de Lek. Op een wand in het museumpje wordt verhaald, hoe Vreeswijk ontstaan is uit de oude Friese nederzetting Frisionouuic, gelegen op een kleirug aan de Lek, de zogenaamde Wierse rug. Enkele fraaie archeologische vondsten, uitgestald in een vitrine, illustreren dit verhaal.
Andere interessante dingen, die in de oudheidskamer te zien zijn, zijn onder andere voorwerpen betreffende de geschiedenis van het zware beroep van de beugelaars (zandbaggeraars) en op het gebied van de waterwerken in en om Vreeswijk (bij voorbeeld een duikerpak uit de dertiger jaren), de handel rond scheepvaart (een hoek is gewijd aan de tagrijns, handelaars in gebruikt scheepsmateriaal) en foto's van straatgezichten uit het begin van deze eeuw.
Erg leuk is de woonkeuken uit dezelfde tijd. In een hoekje zit een kapitein een krantje te lezen, terwijl zijn vrouw bezig is met een handwerkje. Achterin een nagebouwd keukenblokje uit die tijd, gevuld met huishoudelijk gereedschap en materialen. Zo te zien betreft het een redelijk welvarend gezin, want de lamp hangt recht. (Bij de armere mensen hing de lamp vaak scheef om toch nog het laatste restje olie te kunnen gebruiken. "De lamp hangt scheef" was een gevleugelde uitspraak in Vreeswijk om aan te geven dat het financieel niet zo best ging).
Elders wordt iets uitgebeeld over "werken in Vreeswijk". Momenteel vertelt dit hoekje iets over de vele bakkerijen, die het dorp vroeger telde. Vele aardige voorwerpen (onder andere een miniatuur-bakkerswagen) werden ter beschikking gesteld door nakomelingen van vroeger bekende bakkers, zoals Spronk en Maarten van den End.

Erg leuk is ook de panelenwand, waarop in het kort de geschiedenis van bekende Vreeswijkse families wordt uitgebeeld. Dit gedeelte verandert regelmatig, waardoor verschillende families aan de beurt komen. Dit onderdeel van de tentoonstelling is uitbesteed aan de Vreeswijker Frank Pouw, die zich heeft toegelegd op het stamboomonderzoek. Het is de bedoeling dat in de komende jaren een groot aantal Vreeswijkse geslachten belicht wordt.
Verder is er een wand ingericht met voorwerpen uit het Vreeswijkse onderwijs en zijn er enkele vitrines met interessante onderwerpen.

Vanuit de Oudheidskamer Vreeswijk kan een mooie wandeltocht door Vreeswijk en omgeving gemaakt worden. Bij de balie van de Oudheidskamer Vreeswijk is een routebeschrijving te koop. De wandeling leidt onder andere langs de inundatiesluis gelegen op het Frederiksoord die net als Fort Vreeswijk een onderdeel van de Hollandse Waterlinie is.
Aan de balie zijn verder ansichtkaarten en allerlei boeken en boekjes over de geschiedenis van Vreeswijk te koop. Zo is er te koop het boekje over de geschiedenis van Vreeswijk en de stoomsleepvaart. Dit boekje werd uitgegeven ter gelegenheid van de thematentoonstelling "Geschiedenis van Vreeswijk en de stoomsleepvaart", die te zien was tussen september 1989 en januari 1990 en enkele duizenden bezoekers trok uit het gehele land.
Kortom: een bezoekje aan de oudheidskamer biedt de mogelijkheid op een aardige manier iets meer te weten te komen van dit oude stukje Nieuwegein en vormt een goede uitvalbasis om Vreeswijk nader te leren kennen. Daarom is een bezoekje aan de oudheidskamer niet alleen aan te bevelen voor een regenachtige middag.
De Oudheidskamer Vreeswijk is gedurende de maanden oktober tot en met maart te bezichtigen iedere zondagmiddag tussen 14.00 en 17.00 uur en gedurende de zomermaanden april tot en met september iedere dinsdag-, donderdag- en zondagmiddag van 14.00 - 17.00 uur. De entreeprijs bedraagt voor volwassenen ƒ 1,50 en voor kinderen ƒ 1,-. Houders van een museumjaarkaart hebben gratis entree.
Voor groepen zijn buiten de vastgestelde openingsuren speciale arrangementen mogelijk. Er kan een keuze gemaakt worden uit een combinatie van een bezoekje aan de oudheidskamer, een rondleiding door de oudheidska-

mer onder leiding van een gids, een wandeling door het historische Vreeswijk en een kopje koffie met gebakje. Het programma wordt geheel aan de wensen van de groep aangepast.

Oudheidskamer Vreeswijk is gevestigd op Fort Vreeswijk 2 in Nieuwegein zuid op het einde van de Wierselaan, tel. 03402-60090. Het museum is niet toegankelijk voor rolstoelers of mensen die moeilijk ter been zijn, want er moet een trap beklommen worden.

. Nieuwegein,
Jos Benders (buurtopbouwwerker).

Een overlijdensbericht uit 1707

Schalkwijk, den 28 maij 1707

Hoog welgeboren Heer en Neeff

Nademaal het God Almaghtigh naer sijn onveranderlijke wille en Eeuwigh raats beluit belieft heeft mijn seer lieve Ehgemaal den Hoogwelgeb: Heer de Heer Steven Frederik Baron van der Capellen Heere van Schalkwijk etc: in sijn welgeb: leven compareerende wegens de Heeren Edelen en Ridderschappe ter vergaderinge van haar Ed: Mog: Heeren Staten 's Lants van Utreght en der selver ordinaris gedeputeerde en Dijckgraeff vanden Leckendijck bovendams door een pijnelijcke sieckte en continuele koorts gedurende een maant eijndelijck op den 25 maij des 's morgens ten twee uren tot mijn en mijner kinderen alderuijterste droefheijt in het 45' jaar sijns ouderdoms naer een volkomen gebruijk sijns verstant tot den eijnden toe uijt dit dal der tranen tot sigh in het Eeuwigh Koningrijk op te nemen, en dat ik geresolveert ben het dode lighaam in stilte sonder eenige uijterlijke seremonie in het vaderlijcke graft tot Schalkwijk ter aerde te besteden heb ik van mijn plight geacht UH: Welgeb: hier van kennisse te geven, niet twijffelende off UH: Welgeb: sal in dese mijn en mijner kinderen overgrote droefheijt pertisiperen en over dese swaare slagh een christelijck gevoelen en mededogen hebben, ondertusschen God Biddende dat UH: Welgeb: voor alle droevige en diergelijke toevallen lange wil bewaren, blijvende,

U:hoogwelgebooren oodmoedige
dinaresse en seer bedroefde nighte
D:E: Booth
douajere van der Capellen tot Schalkwijk

De archeologische werkgroep is al geruime tijd bezig met het huis Zorgvliet. Bij het ondersteunende archiefonderzoek kwam bovenstaande rouwbrief van de eigenaresse van Zorgvliet tevoorschijn (collectie Booth, Gemeentearchief Utrecht). De weduwe moest er 59 van met de hand overschrijven en verzenden. Gelukkig was het maar één zin.

Bunnik, Henk Reinders.

Tussen Rijn en Lek

Tijdschrift voor de geschiedenis van het gebied Tussen Kromme Rijn en Lek

24e Jaargang Nummer 2 juni 1990

Inhoud van dit nummer:

E. Muller:	De eerste kadasterlandmeters in het Kromme Rijngebied	1
C.D.P. Ruckert:	Heeft U een watertoren te koop?	9
R.J. Butterman:	Boomsoorten langs wegen in het 17de eeuwse Wijk bij Duurstede	26
A.A.B. van Bemmel:	Varia in familie-archief van Bemmel	28
recensie:		
E.A. Canneman	Kastelen aan de Langbroekerwetering	31

Redactie-commissie: R.J. Butterman, Wijk bij Duurstede; Y.M. Donkersloot-de Vrij, Odijk; L.M.J. de Keyzer, Houten; H. Reinders, Bunnik; J.E. Toussaint Raven, Odijk; O.J. Wttewaall, 't Goy.

Ereleden: A. Graafhuis, Utrecht en G. de Nie, Schalkwijk.

Eindredactie en redactie-adres: Burgweg 4, 3984 LK Odijk, tel. 03405-62019.

Secretariaat van de Historische Kring 'Tussen Rijn en Lek': R.J. Butterman, Waalsteen 28, 3961 XB Wijk bij Duurstede, tel. 03435-73570.

Lidmaatschap van de vereniging, tevens **abonnement** op dit tijdschrift: *f* 30 per jaar (studenten en scholieren: *f* 15), over te maken op rekeningnummer 32.98.07.498. ten name van de Historische Kring 'Tussen Rijn en Lek' bij de Rabobank te Houten (postrekening van de bank: 214585).

15 oct 1985

De eerste kadasterlandmeters in het Kromme Rijngebied

Ook voor het gebied tussen Rijn en Lek is met ingang van 1 oktober 1832 het Kadaster, net als in ons hele land - met uitzondering van Limburg - ingevoerd. Zo'n datum klinkt zo messcherp, alsof er daarvoor nog niets was, en alsof na die datum het van een leien dakje liep. Maar zo was het natuurlijk niet, al zijn er mij van het Kromme Rijngebied geen spectaculaire bijzonderheden bekend; of het moest zijn dat, landelijk gezien, dit gebied eerst in een vrij laat stadium is aangepakt, namelijk tussen 1827 en 1829, terwijl men elders direct na de aansluiting van ons land bij Frankrijk, in 1811, om zo te zeggen met vallen en opstaan begonnen was.

Voordat de Fransen ons hun systeem oplegden, was er onder 'Koning' Lodewijk Napoleon een Hollandse variant voor een kadaster ontwikkeld, die geen genade kon vinden in de ogen van de Fransen. Het werk werd gestopt en men begon opnieuw, veelal met andere landmeters, die nogal eens Franse namen droegen. Beide systemen waren vrij primitief opgezet, en geen van beide kan de toets van de landmeetkundige kritiek doorstaan, als men ze beziet in het kader van toenmalige kennis en kunde. Maar het doel was ook slechts een praktische en redelijke basis te verschaffen voor de heffing van de verponding of grondbelasting.

Van dit 'Hollandse' kadaster is in het Kromme Rijngebied als een soort hommage-avant-la-lettre voor de oudheidkundigen, die er thans wonen - alleen van Odijk een kaart vervaardigd[1]. Er waren van delen van het gebied rond Odijk ook wel eerder kaarten gemaakt, maar nergens kan men constateren, dat die oudere kaarten een rol gespeeld hebben bij het vervaardigen van nieuwe kaarten. Men mat alles opnieuw; en zelfs de grondslag of de basis van waaruit elke kaart is opgemeten en geconstrueerd, is telkens verschillend. Men was ook niet gewoon om de gegevens voor zo'n grondslag te bewaren en te beschermen. Daarom was het waarschijnlijk ook maar beter om weer opnieuw te beginnen.

---

1. Rijksarchief in Utrecht (RAU), TA 136.2-(IV.2)-kast 40/52

KAARTE
Van de Landerijen gelegen in de ge-
meente Odijk, Arrondissement Wijk te
duurstede, op speciaale last van de Hoofd-
commissie tot de Zaken der Verpondinge op-
gemeten in den Jaaren 1810.
Door mij ondergeteekende Geadmitteer-
de en Gequalificeerde Landmeter
A: A: Holster

Boven en rechts: Onderschrift van de kaart van het 'Hollandse' kadaster van Odijk uit 1810, met de handtekeningen van de landmeter A.A. Holster en de verificateur G. Beest. Rijksarchief in Utrecht, TA. 136.2-(IV.2)

De grondgedachte bij het 'Hollandse' kadaster was trouwens ook, dat de kaarten na 15 jaar verouderd zouden zijn en dat er dan opnieuw gemeten zou moeten worden. Het idee dat ook een kaart bijgehouden zou kunnen worden, telkens als er een verandering was geconstateerd, moest nog geboren worden[2].

In 1813 verlieten de Fransen ons land en in die verwarde tijd werd ook de opmeting voor het Kadaster stopgezet. Eerst in 1817 werd het nuttig gevonden er mee door te gaan, zij het met enkele wijzigingen en verbeteringen. Het ging echter in een traag tempo en al spoedig kwam men tot de conclusie, dat als de plaatselijke situatie veranderd was, er herzieningen

---

2. A. Scheffer, 'Het "Hollandse" Kadaster', in *Nederlands Geodetisch Tijdschrift*, 1977 nr. 7, p. 17-26, en in *Nederlands Archievenblad* 1978 nr. 82, p. 25-40.

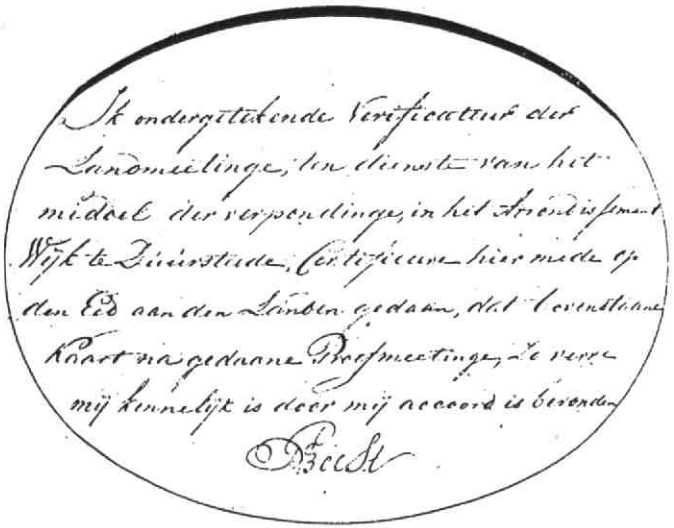

Rechteronderschrift van de kaart van de vorige pagina.

nodig waren[3].

Zo sukkelde men voort tot men in 1826 haast begon te krijgen; in 1829 moest alles geklaard zijn, hetgeen niet lukte. Het werd uiteindelijk, zoals reeds vermeld, 1832. Het Kromme Rijngebied behoorde weliswaar niet bij de delen van ons land, die het allerlaatste klaar kwamen, maar mogelijk heeft men voorrang gegeven aan die gebieden, waar voor het 'Hollandse' Kadaster al kaarten vervaardigd waren. Het volgende lijstje geeft een overzicht van het gereedkomen van de kadastrale kaarten in ons gebied[4].

---

3. E. Muller, 'Kadastrale plans vóór 1832' in *Nederlands Geodetisch Tijdschrift*, 1981/5 p. 178-182.
4. Deze gegevens zijn afkomstig van vermeldingen op de verzamelkaarten, die bewaard worden in de Topografische Atlas op het RAU, alwaar ze met latere kadastrale kaarten overzichtelijk geordend zijn door de heer H. de Lanoy Meijer.

Gemeente	'Hollandse' kadaster (1806-1811) jaar & landmeter	'Franstalige' kadaster (1811-1813) jaar & landmeter	Definitieve kadaster (ca. 1816-1832) jaar & landmeter
Bunnik			1829 J. Vesters
Cothen			1829 J.B. van Zijlmans
Houten			1828 J.B. van Zijlmans
Langbroek			1828 A. Slits
Odijk	1810 A.A. Holster		1829 J. Vesters
Oud Wulven			1827 J. Vesters
Schalkwijk			1828 J.B. van Zijlmans
Schonauwen			1828 J.B. van Zijlmans
Sterkenburg			1828 A. Slits
Werkhoven			1828 J.B. van Zijlmans
Wijk bij Duurstede			1828 A. Slits
Zuilen*	1810 J.B. van Zijlmans	1812 C.D. Vaillant	1819 geen naam 1831 J. Vesters

**Zuilen is ter vergelijking toegevoegd. Het betreft een gemeente waar men reeds in de Franse tijd met de metingen was begonnen.*

Over deze Vaillant is mij verder niets bekend. De andere landmeters kwamen alle uit Brabant en zij hielden daar ook hun thuishaven, met uitzondering van Vesters, die (althans in 1832) in Utrecht woonde. Veel is over de omstandigheden, waaronder zij werkten, en over de techniek, die zij toepasten, niet bekend, maar gelukkig is wel de volledige ambtelijke correspondentie inzake het kadaster uit die periode bewaard gebleven[5]. Als alles goed en normaal verloopt is een dergelijk ambtelijk archiefstuk oersaai. Maar zodra van de regels wordt afgeweken of als er verschillen van inzicht optreden, wordt het interessant. En nu was Slits een persoonlijkheid, die zijn directe chef, de ingenieur-Verificateur van het Kadaster in de provincie Utrecht, P. van den Bosch, nogal eens voor problemen stelde. Deze laatste was geen sterke figuur, en hij deed vaak zijn beklag bij zijn superieur, de Gouverneur van de Koning in de provincie Utrecht. Dank zij de ruzies die ontstonden is over Slits in tegenstelling tot de ande-

5. RAU, Archief van de Provincie,nr. 8805-B (29 delen) 1826-1844.

re landmeters, nogal wat te vertellen. Hieruit, en ook uit andere bronnen[6], komen enkele gegevens naar voren over de arbeidsomstandigheden.

Adam Slits was op 24 augustus 1783 te Beek en Donk geboren. Vermoedelijk heeft hij meegelopen en geholpen bij het werk van een ervaren landmeter en zo het vak geleerd. In 1808 is hij zelf ook landmeter. In 1809 heeft hij metingen uitgevoerd voor een Maatboek van Dinxperlo[7] en in 1810 werkte hij voor het 'Hollandse' kadaster. In verband met de gewijzigde omstandigheden werd hij ontslagen en kort daarop weer in dienst genomen voor de opmetingen volgens de Franse regels voor ons huidige kadaster. Zo heeft hij in Drunen gemeten. Later in 1817 werd hij in Noord-Holland te werk gesteld en in februari 1818 in Utrecht[8]. Inmiddels was hij getrouwd met Francina van der Poel en had hij drie kinderen gekregen, geboren in 1811, 1812 en 1816. Het gezin bleef in Bakel wonen. Vaak zal Slits zijn vrouw en kinderen niet bezocht hebben, want een enkele reis van Utrecht naar Bakel of omgekeerd duurde toch al gauw een volle dag of meer, want het oversteken van de grote rivieren zal wel tijdrovend zijn geweest.

Zoiets moest natuurlijk tot moeilijkheden aanleiding geven, al blijkt daar lange tijd niets van uit de bovengenoemde correspondentie. Tot op 24 september 1824 Slits' vrouw op 40-jarige leeftijd overleed. Hoe het verder ging met de kinderen is niet bekend. Wel valt het op dat de produktie van Slits, die in 1823 en 1824 nogal laag was, in 1825 weer op het oude niveau terug was. In 1826 kreeg hij echter moeilijkheden met zijn chef, die aan de Gouverneur rapport uitbracht en op 5 januari 1827 Slits 'disobediëntie' oftewel ongehoorzaamheid verweet. De gouverneur suste het een beetje; hij scheen zijn klantjes te kennen en tekende er bij aan; "schijnt met den Ingr-Verificateur niet te kunnen harmoniëren". Een half jaar later was het weer raak; er bleven wrijfpunten en dat ging zo door. In 1828 werd de stijl van de correspondentie grimmiger, hetgeen wel in verband zal hebben gestaan met de grote aandrang om het Kadaster zo snel mogelijk te vol-

---

6. Inlichtingen van ir. A. Scheffer te Tilburg, van het Streekarchivariaat "Peelland" te Deurne en van het Rijksarchief in Noord-Holland te Haarlem, Archief van het Provinciaal Bestuur, 1814-1850.
7. E. Muller en K. Zandvliet, Admissies als landmeter in Nederland voor 1811. Alphen aan den Rijn, 1987.
8. ibidem.

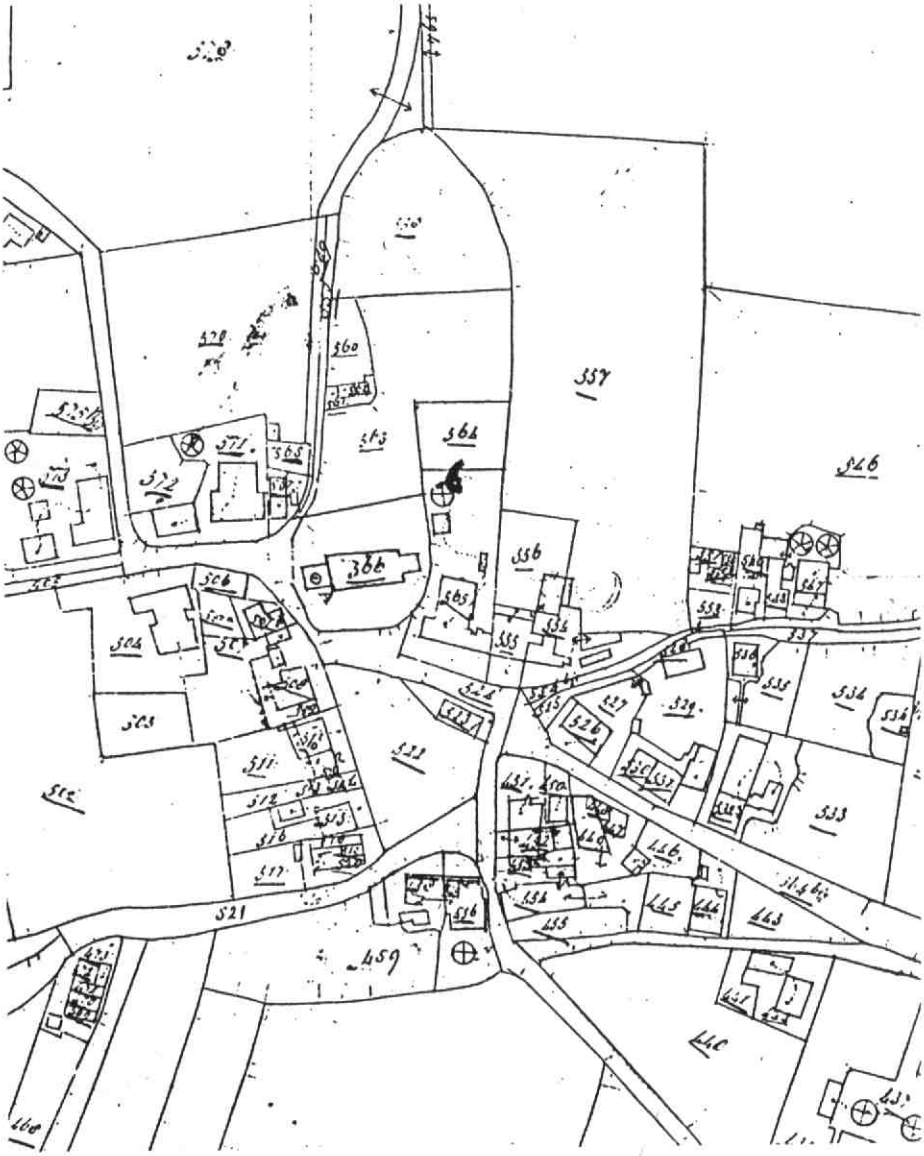

Een gedeelte van het kadastrale minuutplan van het dorp Houten.

tooien. De problemen met Slits sleepten zich voort. Hij is eind 1828 met zijn zoon, die hem hielp bij de metingen, voor de Kerstdagen naar huis gegaan. Op 3 januari 1829 meldde de ingenieur-verificateur aan de Gouverneur, dat Slits met zijn zoon "de vier achter(een)volgende Heiligendagen een kleine uitstap huiswaarts meende te doen en van daar tot op heden niet zijnde geretourneerd". De gouverneur reageerde hier niet op.

Na nog meer moeilijkheden, wordt Slits tenslotte op 14 januari 1830 met zijn zoon naar Makkum in Friesland gestuurd. Hij had echter de metingsresultaten van Maarn nog niet ingeleverd en de ingenieur-verificateur wilde deze controleren, waarbij hij opmerkte dat het "een zeer uitvoerig daardoor langdurige verificatie vereischende" zaak zal worden. Dat was een reden te meer voor Slits om er zelf bij te willen zijn en hij vroeg daarom uitstel "tot dat het ijs uit het water (is) en de stoomboot weder vaart, als wanneer ik het traject van Haarlingen op Utrecht in een dag en een nagt kan afleggen". Hier werd negatief op beslist en toen hij vervolgens de stukken direct moest overdragen, verklaarde hij dat de plans in Rijsenburg gehaald konden worden, "alwaar dezelfde door mij in het aldaar zijnde logement zijn vervaardigd geworden". Natuurlijk constateerde de ingenieur-verificateur "grove misslagen" in de metingsstukken, die "weinig of niet beter zijn te achten, als die welke vroeger zoo onvolkomen onder het Fransch bestuur ... zijn vervaardigd geworden". Van Zijlmans moest ze op kosten van Slits verbeteren en op 15 mei 1830 is de verificatie van Maarn voltooid.

Slits en zoon werden in juni 1830 naar Gelderland overgeplaatst. Bij de invoering van het Kadaster in 1832 werd eerst alle personeel ontslagen, en vervolgens werden voor de bijhouding van de kaarten en registers enkele landmeters weer, volgens een ander beloningsstelsel, in dienst genomen. Maar Slits was daar ondanks zijn verzoek niet bij. Wel kreeg hij een administratieve baan bij de Bewaring van het Kadaster te Helmond. Hij is later nog "schoolonderwijzer" geweest. In 1854 verhuisde hij naar Aarle Rixtel, waar hij op 4 september 1858 overleed.

Met de vervaardiging van kaarten was het Kadaster nog niet klaar. Er moesten registers[9] worden aangelegd en de waarde van de grond en de

---

9. Deze kaarten en registers kunnen nuttige informatie verschaffen bij historisch onderzoek. Het valt buiten het kader van dit artikel om daar

gebouwen moest getaxeerd (=geschat) worden. Dit laatste gebeurde onder leiding van een speciale functionaris: de inspecteur van het Kadaster. Het resultaat moest vervolgens in registers verwerkt worden.

De invoering van het aldus voltooide Kadaster leverde echter zoveel bezwaren op over de hoogte van de nieuwe belasting, dat deze gefaseerd ingevoerd moest worden. Over de bijhouding van de kaarten en de registers had men nog maar nauwelijks nagedacht. De daarvoor gestelde regels moesten diverse malen bijgesteld worden, maar er werden in de loop van anderhalve eeuw zoveel verbeteringen aangebracht, dat het Kadaster thans tot een moderne dienst is uitgegroeid. De huidige landmeter met zijn automatische apparatuur is niet te vergelijken met de landmeter die omstreeks 1828 de eerste metingen, ver van zijn gezin uitvoerde, en die onder primitieve omstandigheden zijn kaarten vervaardigde.

Ir. E. Muller,
(gepensioneerd hoofd-ingenieur van het Kadaster in Utrecht), Bunnik.

De watertoren en de nabijgelegen Oude Kromme Rijn. Foto: Otto Wttewaall

---

nader op in te gaan. meer gegevens zijn te vinden in de *Kadastergids* van F. Keverlingh Buisman en E. Muller, "s-Gravenhage, 1979 (Een uitgave van de Rijksarchiefdienst).

Heeft U een watertoren te koop?

De watertoren van Werkhoven: van bedrijfsfunctie naar woonfunctie

Samenvatting

In dit artikel geeft de auteur in hoofdlijnen aan hoe de drinkwaterleiding in het zuidelijke deel van de provincie Utrecht in de dertiger jaren tot ontwikkeling komt. Hij gaat in op de plaats van een watertoren in een drinkwaterleidingsysteem. Hij beschrijft een aantal zaken van de bouw van de toren van Werkhoven waarbij blijkt, dat er lokale bouwmensen aan te pas zijn gekomen. Er is een verband tussen de toren van Werkhoven en die van Lopik. Tevens is er een relatie met de watertoren van Mijdrecht. Na ruim 50 dienstjaren is de watertoren van Werkhoven zoals zoveel andere watertorens in Nederland, buiten gebruik gesteld. Dit kan door een gewijzigde bedrijfsvoering bij de waterleidingbedrijven onder meer door winning binnen een kleiner verzorgingsgebied en lokale pompstations. De toren van Werkhoven wordt echter, mede gelet op de cultuurhistorische waarde, niet afgebroken. De auteur beschrijft tenslotte de verkoop van de toren aan een particulier met als bestemming woondoeleinden.

Inleiding

Water tapt U zo uit de kraan. U rekent er op, dat u er over kunt beschikken, dag en nacht, jaar in, jaar uit. Water is een primaire levensbehoefte, voor zowel mens als dier en plant. Maar dan moet het water wel aan bepaalde kwaliteitseisen voldoen.

U vertrouwt er dus blindelings op, dat uw drinkwaterleidingbedrijf die kwaliteit en dus gezond water levert. U kunt vandaag de dag niet zelf in water gaan voorzien zoals men dat vroeger deed. U kunt niet meer letterlijk naar de pomp lopen, naar uw eigen waterton gaan, desnoods als u dat allemaal teveel moeite is, water gaan scheppen uit bijvoorbeeld de Kromme Rijn als u daar vlak bij zou wonen.

Hoeveel water u per dag verbruikt, merk u een beetje als u met tent of caravan op een camping staat. Alleen al voor het koken, afwassen en wat kleren wassen moet er vele keren per dag naar de kraan gelopen worden. Tel daar nog bij het toiletbezoek en het douchen. Zo ongeveer dezelfde

hoeveelheid water die u op die camping uit de kraan haalt, brengt u later weer als afvalwater naar de stortput van het riool. En ook al zit het water een tijdje in ons lichaam, op gezette tijden moet u het toch even gaan wegbrengen op het toilet.

Schoon en vuil water moeten vooral niet met elkaar vermengd worden. En toch gebeurde dat vroeger vaak. Het lozen van faecaliën in de grachten van Utrecht en andere grote steden is bekend. Maar de geschiedenis leert ons dan de harde feiten. Vervuild water vormt een bedreiging voor de volksgezondheid. De meeste cholera-epidemieën hebben, ook nog in het begin van deze eeuw, die omvang kunnen krijgen doordat de bevolking via het water werd besmet.
Menig drinkwaterleidingbedrijf is dan ook tot stand gekomen, doordat artsen in steden en op het platteland de overheid wezen op dat voortdurende ziektegevaar voor jong en oud als er niet gezorgd zou worden voor betrouwbaar water, aangeleverd via een veilig leidingsysteem. Maar tevens moest er voor gezorgd worden, dat er een goed en gescheiden rioleringsysteem voor het vuile water bij werd aangelegd.
Gezond water: in de eerste plaats te danken aan artsen die soms lang op hun gelijk hebben moeten wachten. Een van de oorzaken hiervan in de niet-stedelijke gebieden was, dat kleinere gemeenten moeilijk de aan die systemen verbonden lasten konden dragen en genoodzaakt waren om tot samenwerking te komen. Veel overleg en overreding waren nodig. Maar ook de bevolking had het er moeilijk mee. Waarom water kopen als je het gratis uit eigen regenton, uit de sloot, vaart of put kon halen? Zo is bekend dat iemand in Zuid-Holland wel de aansluitkraan in zijn keuken liet monteren, maar er meteen een kastje om heen timmerde. Gedurende meer dan 25 jaar betaalde die persoon de verschuldigde vaste kosten, maar ... verbruikte geen druppel leidingwater!
Zoals bij alle ontwikkelingen is het wennen. Leidingwater werd dood water genoemd, in tegenstelling tot het "levende" water uit ton, put of sloot. Dat het levende water al veel dood en verderf had gezaaid werd niet erkend. Dat een stad als Utrecht al in 1883 drinkwater had, was geen reden om op het platteland ook met zo'n stadse manier van doen aan te komen. Melkbussen spoelde men het best aan de slootkant op een houten of soms stenen spoeltrap. Weerstand alom, mede door het feit dat de twintiger en dertiger jaren, waar we nu over spreken, voor velen geen vette jaren waren en elke (halve) cent een aanslag op de beurs was. Om tot

een rendabele exploitatie van een waterleidingbedrijf te komen moet men kunnen leveren aan minimaal een bepaalde hoeveelheid afnemers en die waren in de steden natuurlijk eerder en dichter bij elkaar te vinden dan op het platteland. De verslechtering van het oppervlaktewater in de dorpen en kleinere gemeente bracht gemeenten op de gedachte om dan toch maar samen een drinkwaterleidingbedrijf te starten.

Een goed functionerende drinkwatervoorziening is, historisch gezien, mede te danken aan artsen, die - zoals gezegd - gezondheid en water met elkaar in verband brachten. Maar het is ook dank zij bestuurderen, die - soms tegen de stroom in - aan die oproepen van artsen gehoor gaven. En ook dank zij technici, die adviezen gaven, zoals prof. ir. Chr. K. Visser, hoogleraar in Delft, dat deed aan het provinciale bestuur van Utrecht.

Ontwikkeling watervoorziening Zuid-Utrecht

De ontwikkeling van een drinkwatervoorziening voor het zuidelijke gedeelte van de provincie Utrecht kwam in het begin van de jaren dertig op provinciaal niveau aan de orde, omdat in dit gebied niet (meer) in behoorlijk drinkwater kon worden voorzien. Veel steden en ook enkele niet-stedelijke gebieden hadden in die tijd al waterleiding, zoals bijvoorbeeld Amsterdam sedert 1853, Den Helder vanaf 1856 met de eerste voor de drinkwatervoorziening in Nederland gebouwde watertoren en, zoals genoemd, Utrecht in 1883. De ontwikkeling van de drinkwaterleiding was rond 1930 in Nederland op zijn hoogtepunt. Omstreeks die tijd waren al 150 watertorens in bedrijf.

In het jaar 1932 kreeg het ingenieursbedrijf Mabeg* te Utrecht van de provincie Utrecht opdracht voor een onderzoek naar de mogelijkheden van een drinkwatervoorziening, eerst alleen voor het westelijke gedeelte en korte tijd later ook voor het oostelijke gedeelte van het zuidelijke deel van de provincie Utrecht. Zoals elders in landelijke gebieden ook het geval was, luidde het advies, dat alleen gemeentelijke samenwerking kon leiden tot een rendabele en betrouwbare openbare drinkwaterleidingvoorziening. In 1934 volgde de oprichting van de Stichting Drinkwaterleiding Zuid-Utrecht

Het verzorgingsgebied van de genoemde stichting was te onderscheiden in

---

*. Maatschappij tot Bouw en Exploitatie van Gemeentebedrijven.

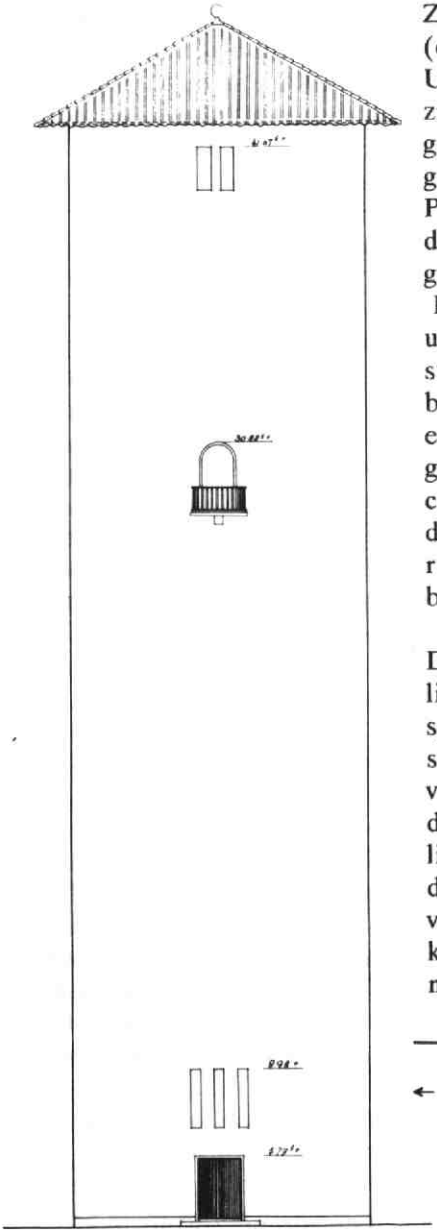

OOSTGEVEL

Zuid-Utrecht West en Zuid-Utrecht Oost (ook wel aangeduid met Zuid/Oost). Zuid-Utrecht West omvatte uiteindelijk - afgezien van latere gemeentelijke herindelingen - de gemeenten Lopik, Jaarsveld, Willige-Langerak, Benschop, Hoenkoop en Polsbroek. Dit gebied werd bediend vanuit de watertoren te Lopik, die daarin centraal gelegen is.

Het gebied Zuid-Utrecht Oost omvatte uiteindelijk de gemeenten Wijk bij Duurstede, Bunnik, Odijk, Werkhoven, Langbroek, Houten, Schalkwijk, Tull en 't Waal en Cothen. In dit deel van het verzorgingsgebied stond de toren van Werkhoven centraal om water te leveren. Teven werden kleine delen van de gemeenten Haastrecht, Jutphaas, Vreeswijk en Willeskop bediend.

De toren van Lopik, die nog in bedrijf is, ligt 18 kilometer verwijderd van het oorspronkelijk enige waterwinpunt, het pompstation Schalkwijk/Vreeswijk. De toren van Werkhoven staat er 12 kilometer vandaan. Tussen het pompstation en de torens liggen kabels voor de automatische melding ter regeling van de watervoorziening vanuit het pompstation naar de torens en kabels voor de telefoonverbindingen. Zo melden de torens aan het pompstation w-

← Oostgevel van de watertoren te Werkhoven. Fragment uit de bestektekening (WMN blad nr. T-08/5, 24-6-69)

anneer en nog 100 kubieke meter in het reservoir aanwezig is. De reinwaterpomp van het pompstation pompt dan water uit de voorraadkelder en stuwt het water door een leiding naar de toren. De waterstand in het reservoir wordt via de kabels aan het pompstation gemeld. Bij de hoogst toelaatbare stand geeft de toren een signaal, waarop de reinwaterpomp automatisch wordt gestopt.

De stand van het water in het reservoir van de toren wordt ook aan het pompstation gemeld, zodat men daar steeds een beeld heeft van het waterverbruik in de betreffende regio.

In het pompstation is via een automatische regeling de voorraadkelder gekoppeld aan de ruwwaterpomp. Als het waterniveau van de voorraadkelder tot een bepaald minimum is gedaald, wordt de ruwwaterpomp ingeschakeld. Die zuigt het water uit de putten die men in de grond heeft gemaakt en perst het door filters om zo de voorraadkelder te vullen. Is de voorraad in de kelder op voldoende niveau, dan stopt de ruwwaterpomp. Op deze manier heeft de toren van Werkhoven, tot hij werd afgekoppeld, in het waterleidingsysteem gefunctioneerd.

Functies van watertorens

Een watertoren heeft in een drinkwaterleidingsysteem twee belangrijke functies. De eerste functie is het leveren van voldoende en constante druk in het gehele leidingennet naar de gebruikers; dit is een expansiefunctie, voor het opvangen van drukschommelingen. De tweede functie is die van buffer voor het opvangen van pieken in het waterverbruik.

Door de hoogte van het water boven de grond ontstaat vanwege de zwaartekracht onder aan de leiding die uit het reservoir komt een druk. Die druk is afgerond 1 atmosfeer per 10 meter waterkolom. De waterdruk, benodigd voor een goede watervoorziening naar de kranen van de gebruikers, ligt rond 3 atmosfeer. Het waterniveau in het reservoir moet derhalve minstens 30 meter boven het laagste punt van het leidingnet liggen. De meeste watertorens voor uitgestrekte plattelandsnetten zoals in Werkhoven, hebben hun reservoir voor de benodigde druk op een hoogte tussen de 35 en 40 meter, soms 45 meter. In meer stedelijke gebieden geeft een hoogte van 25 tot 30 meter al voldoende druk in het hele leidingennet, ook bij diegenen die, zoals dat heet, aan het eind van de leiding zitten. Hogere gebouwen kunnen hiermee niet bediend worden; zij moeten eigen voorzieningen hebben.

Pieken in het waterverbruik treden op als bijvoorbeeld iedereen de

tuin gaat sproeien. Die extra gevraagde hoeveelheid water wordt dan vanuit het reservoir dat als buffer dient, aan het leidingsysteem geleverd, waarna de pompen weer de tijd hebben om het reservoir te vullen. Op deze manier werkend, hoeven de pompen niet op een zelden voorkomende topcapaciteit berekend te zijn. Tegenwoordig worden de torens constant bijgevuld.

De oudst bekende watertoren in Nederland dateert van kort na 1674 en is te vinden op het voormalige landgoed, nu paleis, Soestdijk. Deze toren staat op de Rijksmonumentenlijst. Met de hoeveelheid water uit die toren was Stadhouder Willem III in de gelegenheid zijn fonteinen enige tijd te laten spuiten.

In 1839 deden de stoomlocomotieven hun intrede in ons land. Om stoom te kunnen maken is water nodig en dat werd tijdens de rit in tanks meegenomen. Het bijvullen gebeurde onderweg op de stations maar in verband met het rijschema moest dat wel vlot gebeuren. Nu was er dus vraag naar veel water in korte tijd. Een eenvoudig pompsysteem of, later, een (drink-)waterleiding kon dat niet leveren. Daarom plaatste men op palen van enkele meters hoogte een vat. Men vulde dat via een kleine pomp met water. Als de locomotief kwam, kon het vat via een dikke slag als het ware in één keer geleegd worden. In afwachting van de komst van de volgende locomotief kon men dan het vat weer rustig bijvullen.

Watertorens zijn ook gebouwd voor de eigen watervoorziening van bedrijven en instellingen en als reservoirs voor brandbestrijding.

Voor de drinkwaterleiding werd, zoals eerder vermeld, in 1856 de eerste toren in Den Helder gebouwd. Na een reeks van circa 250 torens werd in Nederland de laatste watertoren in 1970 in Eindhoven gebouwd.

Diverse technische ontwikkelingen maken het de waterleidingbedrijven thans mogelijk door een andere bedrijfsvoering pieken in het verbruik op te vangen en voor de benodigde druk in het systeem te zorgen. In het verzorgingsgebied van het Waterleidingbedrijf Midden-Nederland (WMN) zijn op verschillende plaatsen in de buurt van groepen gebruikers putten geslagen met een eigen pompinstallatie en drukvoorziening. Voor de opslagfunctie gebruikt men over het algemeen geheel of half ondergronds

gebouwde reinwaterbassins van veelal grotere omvang dan de "kleine" 400 m^3 van de watertoren. De verfijnde elektronica met al of niet via computers bestuurde regelsystemen maken dat de signaleringen en regelingen sneller, nauwkeuriger en met kleinere apparatuur uitgevoerd kunnen worden, waarbij de kwaliteit en de betrouwbaarheid van de watervoorziening gegarandeerd blijven.

De Nederlandse watertoren heeft zijn langste tijd gehad. Voor zover torens nog in gebruik zijn voor de watervoorziening hebben ze in de eerste plaats een expansiefunctie en slechts ten dele een bufferfunctie.

Signalement van de watertoren in Werkhoven

De toren in Werkhoven is, evenals die van Lopik, in opdracht van de Stichting Drinkwaterleiding Zuid-Utrecht ontworpen en gebouwd door het Ingenieursbureau Mabeg te Utrecht. De naam Mabeg is met veel watertorens verbonden. Voor zover viel na te gaan is ir. J. Gerber uit Bussum indertijd de ontwerper geweest.

De toren ligt in de gemeente Bunnik aan de Watertorenweg en is kadastraal bekend als Gemeente Werkhoven, sectie C nr. 564. Het bouwjaar is 1937. Het terrein heeft een oppervlakte van 0,1490 ha (14 are, 90 ca).

De doorsnede van de toren meet 10,50 x 10,50 meter. De top van het dak ligt op 43 meter boven de grond. Kenmerkend voor het signalement is het vierkante uiterlijk. Wiskundig gezien is die vorm het omgeschreven vierkant van de buitencirkel van het reservoir.

Hij heeft een dubbel, cirkelvormig betonnen reservoir met een inhoud van 360 m^3. De onderkant van het vat ligt op circa 28 meter boven de grond. De hoogste waterstand in het vat ligt op circa 35 meter. Het reservoir heeft een hoogte, zo u wilt diepte, van circa 7 meter en een grootste diameter van ruim 9 meter.
Midden in dit reservoir is een cirkelvormige wand

Overzicht verstrekt door ingenieursbureau Mabeg van door hen ontworpen en gebouwde watertorens:

1928 Breukelen
1934 Den Bommel
1938 Doetinchem
1923 Hardinxveld
1915 Hazerswoude
1910 Heinenoord
1929 Klaaswaal
1936 Lopik
1937 Mijdrecht
1925 Sassenheim
1941 Sommelsdijk
1925 Utrecht
1928 Wassenaar
1937 Werkhoven
1926 Winterswijk
1952 Zandvoort
1928 Zoetermeer

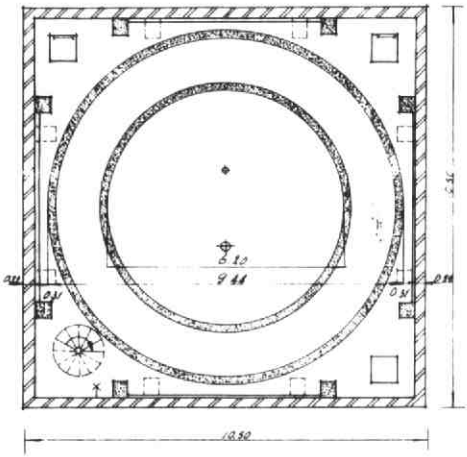

Doorsnede van het reservoir van de watertoren te Werkhoven. Fragment uit de bestektekening. (WMN blad nr. T-08/5, 24-6-69)

gebouwd met een diameter van ruim 6 meter. Hierdoor ontstaan er als het ware twee reservoirs in één, namelijk een binnenreservoir en daarom heen als een ring een buitenreservoir. Cirkelvormige reservoirs zijn aantrekkelijk, zowel in constructietechnische zin als voor wat betreft het materiaalverbruik. Een dubbel reservoir zoals hier is plezierig bij het onderhoud. Een van de twee reservoirs kan men inspecteren en bijvoorbeeld reinigen, zonder dat de gehele capaciteit van de toren buiten werking is.

De toren in Lopik, ook ontworpen door de heer Gerber, heeft eveneens een rond, dubbel waterreservoir. Precies daar omheen heeft men het buitenwerk gemaakt, zodat deze toren een rond uiterlijk heeft. In dit verband moet een derde ontwerp van de heer Gerber worden genoemd: de watertoren van Mijdrecht. In deze toren is de driehoek verwerkt, namelijk in de dak- en gevelconstructie. Vermeldenswaard is dat de toren in Mijdrecht ter hoogte van de lekvloer aan de buitenzijde een deur met balkonnetje heeft, zoals dat oorspronkelijk ook bij de watertoren in Werkhoven aanwezig is geweest.

Tussen 1964 en 1967 is de kapconstructie van de Werkhovense toren gewijzigd om het nestelen van kraaien en andere vogels tegen te gaan. De mensen in de omgeving hadden namelijk van die dieren de nodige overlast. Zo klaagde men over het lawaai dat die vogels maakten en de schade die zij aan de gewassen en in boomgaarden veroorzaakten.

In 1969 heeft de toren van Werkhoven een grote onderhoudsbeurt gekregen. De gemetselde buitenwand is bij die gelegenheid bespoten met een soort deklaag van Surfakote in de kleur betongrijs. Het dak is toen voorzien van sneldekpannen. Eerst dacht men aan blauwe pannen, maar in november 1969 is die kleur in overleg met de gemeente gewijzigd in rood.

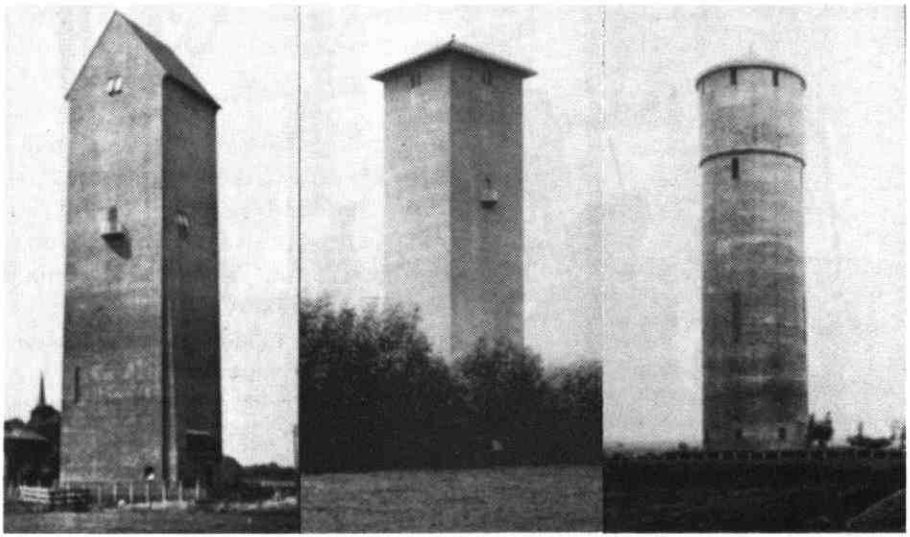

Van links naar rechts de torens te Mijdrecht, Werkhoven en Lopik.
Foto's ter beschikking gesteld door het Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieuhygiëne (RIVM) te Bilthoven.

In de monumenteninventarisatie van het Bureau Monumentenzorg van de Provinciale Planologische Dienst Utrecht (inventarisatie 21 juni 1985: categorie 1) is de toren als volgt omschreven: Een vierkante, wit geschilderde watertoren met laag rood pannen tentdak, gelegen aan de Watertorenweg, temidden van weilanden, direct omgeven door een klein stukje bossage. Vlak onder het dak heeft de toren aan elke zijde twee hoge smalle ramen. Andere ramen of openingen in de gevel zijn dichtgemetseld. Het metselwerk is uitgevoerd in baksteen in staand verband.

Bouw van de toren

De watertoren in Werkhoven is gebouwd door de Betonijzerbouw Maatschappij Roelen en Heine uit Nijmegen. Van deze toren zijn dus ontwerper en uitvoerder bekend, dit in tegenstelling tot andere torens en gebouwen met een zekere historische waarde, waarvan deze gegevens niet altijd meer te achterhalen zijn. Een andere bijzonderheid is, dat ik voor dit artikel uit het familiebezit van mevrouw J.M. van Wijk-Maton uit Cothen kon beschikken over twee foto's, gemaakt tijdens de bouw van deze toren. Aan de hand van haar mondelinge informatie is de volgende, meer streek-

Bouwers van de toren op de steiger (1937). Foto ter beschikking gesteld door mevr. J.M. van Wijk-Maton te Cothen.

gebonden passage van dit artikel opgebouwd. Mevrouw van Wijk-Maton is namelijk een dochter van Cees Maton, één van de mensen die bij de bouw betrokken is geweest.

Het metselen van de toren van Werkhoven lijkt een familiezaak geweest te zijn, als men zo naar de namen en de familierelaties van de mensen op beide foto's kijkt. Op de eerste foto staat als tweede van links, met hoed, de bouwer/metselaar Henk van den Linden uit Utrecht. Geheel rechts staat als opperman zijn zwager Cees Maton uit Jutphaas op de steiger.
Op de tweede foto staat, tweede van rechts, Hannes van den Linden, uit Jutphaas, sjouwerman en een broer van Henk. Henk zelf was getrouwd met Anna van Wijk. Deze had een zuster Marie, die getrouwd was met Jan van den Boogaard. Deze Jan, zwager dus van de bouwer, was afkomstig uit Cothen en wij zien hem op dezelfde foto, tweede van links (zittend). Zijn functie is niet bekend. Op deze foto komt ook Cees Maton weer voor (geheel rechts). Tot zover de lijn van broers en zusters, zwagers en

Bouwers aan de voet van de toren (1937). Foto ter beschikking gesteld door mevr. J.M. van Wijk-Maton te Cothen.

schoonzusters.
De volgende generatie treffen wij ook aan bij de bouwers. Zo brengt de hier boven genoemde Hannes van den Linden (tweede foto, tweede van rechts) zijn zoon Eef mee op het werk en die komt, uiterst rechts op de grond zittend, ook op deze foto voor. Of Eef ook werkelijk bij de bouw betrokken is geweest, is mij niet verteld. Maar deze Eef heeft een neef, die ook Eef heet, en die is een zoon van Janus van den Linden, een broer van Hannes. Laatstgenoemde Eef heeft als metselaar aan de toren gewerkt en staat op beide foto's: op de eerste foto links, op de rug gezien, en op de tweede foto als derde van links op de achterste rij.

Watertoren te koop

Het Waterleidingbedrijf Midden-Nederland laat in januari 1988 aan de Gemeente Bunnik weten, dat men de toren in Werkhoven wil afstoten. Gevraagd wordt of de Gemeente Bunnik belangstelling heeft om deze toren voor de boekwaarde aan te kopen, voordat men opdracht tot bemid-

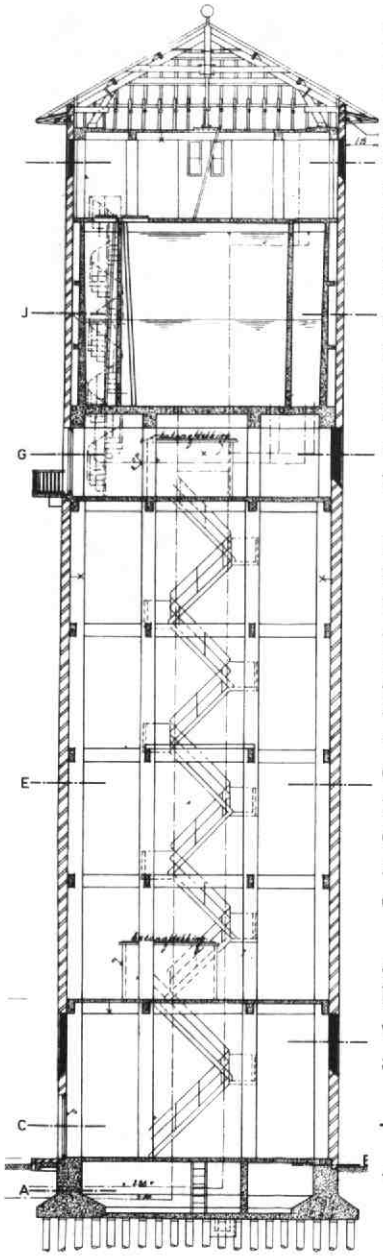

deling bij verkoop aan een makelaar verstrekt. De Gemeente Bunnik ziet geen mogelijkheid om het object te exploiteren en gaat niet op het aanbod in. Men is wel bereid om mee te werken aan een bestemmingswijziging, omdat men de vierkante witgeschilderde bakstenen watertoren beschouwt als een markant in het landschap gelegen oriëntatiepunt. Verder is men van mening dat de toren, vanwege het bijzondere type, van architectonische waarde is en in het kader van de aanleg van het drinkwaterleidingnet van sociaal-historische waarde is. Hiermede sluit men aan bij de hiervoor genoemde omschrijving van het Bureau Monumentenzorg van de Provinciale Planologische Dienst Utrecht.

Blijkens een bericht in het Utrechts Nieuwsblad is de toren in het voorjaar van 1988 door het Waterleidingbedrijf Midden-Nederland voor *f* 70.500 verkocht aan de heer Paul Jansen, adjunct-directeur van een middelbare school in Amsterdam. Het verkoopbedrag ligt *f* 3,16 onder de boekwaarde. De familie Jansen wil in de toren gaan wonen. Maar die plannen worden niet verwezenlijkt, want op 22 juni 1988 staat in de Telegraaf een advertentie: BUNNIK te koop aangeboden vierkante WATERTOREN enz. enz.

Eind september 1988 verschijnt er weer een advertentie, maar nu in het Utrechts Nieuwsblad: TE KOOP Watertoren in Werkhoven, vloeroppervlak 100 m² enz. enz. Dit trekt de aandacht van de heer en mevrouw Smeulders,

← Doorsnede van de watertoren te Werkhoven. Fragment uit de bestektekening. (WMN blad nr. T-08/5, 24-6-69).

die op dat moment in Utrecht wonen.

Dan volgen de gebeurtenissen elkaar vrij snel op. In oktober 1988 komt een koopovereenkomst tot stand tussen de eigenaren de heren Hoogveld en Jansen enerzijds en de heer Smeulders en mevrouw Nagtegaal (echtgenote van de heer Smeulders) als kopers anderzijds.
De Gemeente Bunnik laat in november 1988 aan de familie Smeulders weten, dat het College van Burgemeester en Wethouders heeft besloten onder een aantal voorwaarden medewerking te verlenen aan de realisering van het bouwplan tot verbouw van de voormalige watertoren in Werkhoven. Een van de voorwaarden is, dat aan de watertoren zelf de bestemming "woondoeleinden klasse IIb" respectievelijk "voor/zijtuin" c.q. "tuin zonder gebouwen" zal worden toegekend.

Op 15 december 1988 sluiten de Gemeente Bunnik en de heer Smeulders ten behoeve van het voorbereidingsbesluit een overeenkomst. De als "woondoeleinden klasse IIb" aangewezen gronden zijn uitsluitend bestemd om te worden gebruikt voor een vrijstaande woning, met de daarbij behorende andere bouwwerken en andere werken. De woning moet voldoen aan de volgende bepalingen:

a. gerekend vanaf de begane grond mag voor woondoeleinden een maximale hoogte van 13 meter worden benut;
b. zowel de lengte als de breedte van de woning dienen beide 10,50 meter te bedragen;
c. de goothoogte van het bouwwerk mag niet meer en niet minder dan 39,80 meter bedragen en
d. het bouwwerk dient te worden afgedekt met een kap, waarvan de dakhelling ca. 30 graden bedraagt.

Eind december 1988 dient de heer Smeulders met als gemachtigde de architect Ben van Hagen uit Utrecht een aanvraag bouwvergunning voor kleine bouwwerken in. Op het ter inzage gelegde bouwplan worden twee bezwaarschriften ingediend. In april 1989 worden bij besluit van het College van B&W van Bunnik beide bezwaarschriften ongegrond verklaard. Op 5 juni 1989 wordt de bouwvergunning verleend.

Van bedrijfsbestemming naar woonbestemming

Na het verlenen van de bouwvergunning gaan de eigenaren aan de slag. Zoals zij zelf zeggen wordt het een meerjarenplan.
Op de begane grond zijn een entree en een garage gepland. Men gebruikt

de bestaande stalen trappen om naar de toekomstige eerste verdieping op drie meter hoogte te gaan. Deze verdiepingsvloer moet geheel nieuw in de toren worden aangebracht. Op die verdieping komen een ruime badkamer met sauna, drie slaapkamers alsmede de centrale verwarming en warmwatervoorziening.
Van de eerste naar de tweede verdieping loopt weer de bestaande stalen trap. Op deze bestaande, maar nog wel te versterken vloer komt een hal met toilet, de keuken en een woonkamer met een oppervlakte van 60 m^2.

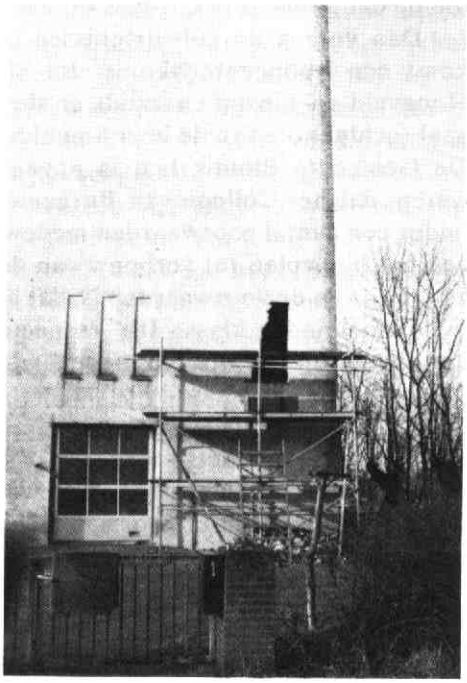

Inhakken van het eerste raam van de slaapkamer op de eerste verdieping (voorjaar 1990).
Foto gemaakt door mevr. Smeulders-Nagtegaal.

Tot zover zou men kunnen denken aan welke vorm van bouwen dan ook. Maar niets is minder waar. Men moet wel bedenken dat een watertoren gebouwd is als een bedrijfsgebouw met de daaraan te stellen eisen. Zo moest de constructie van deze toren in vol bedrijf een reservoir met water torsen, een gewicht van zo rond 400.000 kg op ruim dertig meter hoogte. De afmetingen van de kolommen zijn er dan ook naar. En wat te denken van de isolatie? Als bedrijfsgebouw behoeft men daar niet veel van te verwachten, maar voor woondoeleinden moet men andere eisen stellen. Het zal voor de familie Smeulders niet te vermijden zijn, om de gehele torenmantel aan de buitenzijde te gaan isoleren. Het behouden van de oorspronkelijke staat is mooi gezegd, maar brengt wel de nodige problemen met zich mee. In dit verband is te wijzen op de bestrijding van het vele condens- en doorslagvocht dat eigen is aan watertorens. Elke temperatuurwisseling is duidelijk te merken in de hoeveelheden vocht die op een koude toren condenseren, want spouwmuren zijn er niet.

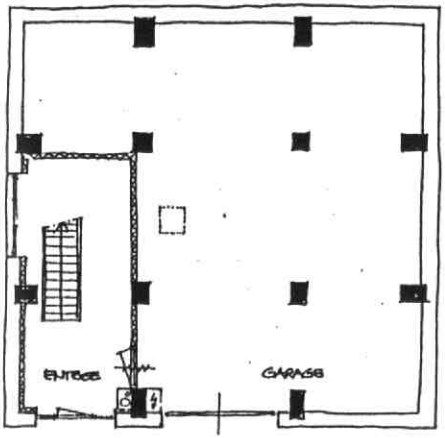

BEGANE GROND

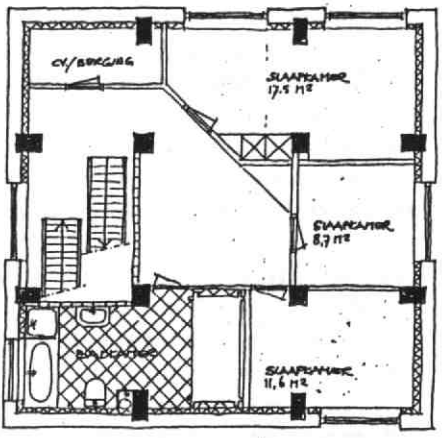

1e VERDIEPING

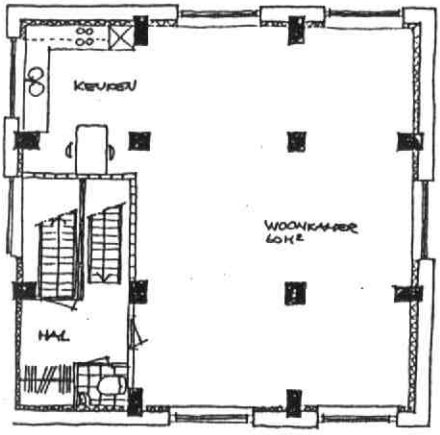

2e VERDIEPING

Oorspronkelijk schetsplan voor het watertoren-woonhuis van architect Ben van Hagen.
Tekening ter beschikking gesteld door de familie Smeulders.

Kijkt u verder naar de buitenkant, dan valt op dat alle ramen van dit bedrijfsgebouw, uitgezonderd die onder het dak, dichtgemetseld zijn. Het is dan ook pikdonker in de toren. Elk raam dat de architect op papier zette, moet met kracht en vernuft uit het metselwerk van 22 centimeter dikte gehakt worden.

De heer en mevrouw Smeulders "wonen" al in de toren, maar u begrijpt dat dit dan echt tussen aanhalingstekens moet staan. Zij willen al het zware (ver)bouwwerk voor zover mogelijk zelf doen. Het verwarmingsgedeelte, zijnde vloerverwarming en warmwatervoorziening, wordt uitgevoerd door het installatiebedrijf Moesbergen uit Renswoude. Voor de kunststoframen met dubbele beglazing zorgt de Utrechtse kunststof- en timmerfabriek Groeneweg.

Het een en ander kan voor toevallige passanten niet onopgemerkt blijven. Regelmatig worden de heer en mevrouw Smeulders vriendelijk en soms opdringerig aangesproken over wat zij daar nu zoeken of te zoeken hebben in die watertoren. Het blijft natuurlijk een indrukwekkend bouwwerk en voor sommigen lijkt wonen daar een droom. Eén ding is duidelijk: wonen in de top van de toren met een kilometers ver uitzicht is niet toegestaan. Maar voordat de droom van de familie Smeulders werkelijkheid is, zullen er al weer veel mensen bij hen langs zijn geweest, en misschien vraagt iemand dan later in een telefoontje aan het Waterleidingbedrijf Midden-Nederland: "Heeft u nog een watertoren te koop?"

Medewerking

Dit artikel kon niet tot stand komen zonder de medewerking van verschillende mensen en organisaties. Met name wil ik onder dankzegging noemen: de heer en mevrouw Smeulders, Gemeente Bunnik, Waterleidingbedrijf Midden-Nederland, mevr. J.M. van Wijk-Maton, Henk van der Veen, Henk Rienks en het Rijksinstituut voor volksgezondheid en Milieuhygiëne (RIVM).

Zoetermeer,
Ing. C.D.P. Ruckert.

Literatuur en bronnen:

- Boer, H.P.G. de (samensteller), *Bescherming van watertorens in de provincie Noord-Holland*, Provinciaal Bestuur van Noord-Holland, Haarlem, 1988.
- Ginkel-Meester, S. van, *Bunnik, geschiedenis en architectuur*, Zeist, 1989. [Monumenten-inventarisatie provincie Utrecht 3]
- Rienks, H., "Nederlandse watertorens" in *Restauratievademecum van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg*, 1989.
- Rienks, H., "Watertorens" in *Industriële archeologie*, 1989, nr. 31.
- Rodenhuis, C., "De stichting 'Drinkwaterleiding Zuid-Utrecht'" in *Water, 14-daagsch tijdschrift voor de drinkwatervoorziening*, 29 (1945), nr. 5.
- Veen, H. van der, *Watertorens in Nederland*, Rotterdam, 1989.
- Waterleidingbedrijf Midden-Nederland, *Jaarverslag 1987*, Utrecht.

Boomsoorten langs wegen in het 17de eeuwse Wijk bij Duurstede

In het stadsarchief van Wijk bij Duurstede over de periode 1300-1810 geven met name de notulen van de vergaderingen van de magistraat (stadsbestuur) informatie over de soorten bomen die langs openbare wegen werden aangeplant. De magistraat had - al dan niet door toedoen van het waterschapsbestuur - het oppertoezicht op het onderhoud, de schouw en dus ook de beplanting van wegen. Hieronder volgen enkele voorbeelden daarvan uit het tijdvak 1661-1692. Daarbij is het interessant te constateren dat de fruitteelt zó belangrijk was, dat men zelfs kersebomen langs de stadsmuur plantte.

Op 23 september 1661 werd ene besluit genomen over het "opsieren" van notebomen langs de Steenstraat en wilgen bij de kapel. Met dit laatste woord werd waarschijnlijk het terrein van de voormalige S. Anthoniskapel bedoeld (ter plaatse van de huidige algemene begraafplaats). Op 29 oktober van dat jaar werden hagen en een besseheg langs de Hoogstraat genoemd. Op 14 april 1662 werd toestemming verleend tot het kappen van wilgen langs de Middelweg. Op 17 augustus 1663 besloten de besturen van stad en waterschap nauwlettender te gaan toezien op het kappen van bomen aan de zuidkant van openbare wegen. Waarom werden alleen de bomen aan de zuidkant genoemd? Omdat de meeste wegen kleiwegen waren - er lag zelfs geen zand op - en dus vaak modderig en vol met plassen. Bomen aan de zonnige zuidkant waren een belemmering voor het opdrogen van de wegen.
Op 21 april 1664 werd gesproken over essen en eiken langs de Singel. Op 10 mei van dat jaar werd besloten, dat de kramen voor de kermis geplaatst moesten worden "binnen de lindebomen". Hieruit valt op te maken dat de Markt met deze boomsoort was beplant. Op 5 november 1666 werd besloten tot de aankoop van essen, die langs de Singel zouden worden geplant. Op 23 maart 1669 werd overeengekomen om kersebomen te planten op de berm, die lag tussen de stadswal en stadsgracht. Zij dienden tien voet uit de muur en anderhalve roede (ruim vijf meter) uit elkaar te worden aangeplant. Op 13 oktober 1679 worden linden aan de Dijk (=Dijkstraat) tussen de Waterpoort en Vrouwepoort vermeld. Op 17 maart 1681 kreeg Jacob van Sandick toestemming zijn erf aan de westkant van de Arkgracht

(langs de Mazijk) met essen te beplanten. Op dezelfde dag was sprake van een voormalige enthof van de stad: werden hier stekken tot jonge bomen gekweekt?
Op 27 februari 1682 werd besloten, de "rijs" langs de Wijkerweg publiek te verkopen; dit waren waarschijnlijk wilgetenen die gebruik werden bij de mandenmakerij en versterking van schoeiingen. Op 14 oktober besloot men tot de aanplant van essen langs de Wijkerweg en elders. Het mag vreemd lijken dat het Wijkse stadsbestuur hier een beslissing nam over beplanting van een weg buiten zijn grondgebied, maar de weg was al in 1367 door de stad aangekocht en sindsdien door haar onderhouden. Enkele weken later, op 4 november, blijkt waar de jonge essebomen door de stad werden gekocht. Zij werden aangeschaft bij de heer van Broekhuizen (tussen Overlangbroek en Leersum) en kostten 10 gulden per 100 stuks. Essen werden volgens besluit van 10 februari 1690 ook gepoot langs de Singel. Dat fruitbomen van belang bleven wordt onder andere duidelijk op 15 september 1692: dan is er langs het Onze Lieve Vrouwe-pad (tussen kasteel en Lekdijk, bij de vroegere Onze Lieve Vrouwe-kapel) sprake van note-, kerse- en pruimebomen.

Wijk bij Duurstede,
R.J. Butterman (gemeentearchivaris).

Varia in familie-archief van Bemmel

Een familie-archief is een waardevol bezit. Ik ben in het gelukkige bezit van het archief van een familie Van Bemmel afkomstig uit Cothen. De stukken in dat archief hebben betrekking op de laatste 275 jaar. Naast de in familie-archieven gebruikelijke testamenten, boedelscheidingen, koop- en verkoopcontracten bevindt zich in bedoeld archief een aantal varia. Varia waarvan de herkomst niet duidelijk is. Wellicht kan met uw hulp daaromtrent meer duidelijkheid worden verschaft:

1. Een perkamenten omslag van een boek (20 cm breed, 32 cm hoog, 1,5 cm dik). Op de omslag staat in zwarte inkt de volgende ten dele zeer moeilijk te lezen tekst:

   Transport = boeck van de verkogte Landen ... ... der Domeinen in den jaeren 1718, 1719, 1720, 1721.

   Heeft iemand enig idee waar dit boek thuishoort? (zie ook het volgende:)

2. Een stukje aan de voor- en achterzijde in elk twee kolommen met potlood beschreven kladpapier dat inkomsten vermeldt van allerlei kerken in de provincie Utrecht. Het kan van belang zijn te weten dat mijn overgrootvader van 1857 tot en met 1900 tiendschatter was bij het kroondomein. Mijn belangrijkste vraag is of het stuk daarmee verband houdt en uit welke periode het dateert.

Inkomsten der kerken

Bunnik
7 mor en pachten ƒ 50,75
pastory 11 mor. de (?) 41
kostery 11/2 17
Cothen pastory 91/2 mor.
1 een tiend en ƒ 12,10
kostery 11/2 en 4,10
overlangbroek S.Hyacinthus
past. 23 morg.
koster ..... ƒ 12
Nederlangbroek
kerk 10 morg 2 ak een tiend
vikaris 15 morg
koster 3 hof 1 ak ... ƒ 20,50
Doorn
past 9 mor 1 tientje ƒ 125
vikary 2 kore 3 morg ƒ 54,40
Driebergen
vikary 12 mor 9 ake (?) ƒ 98
Leersum S. Michael
past 81/2 morg 9 kooren ƒ 50
Luesden S.Atonius
1/3 tienden 5 bloken van Zeist (?)
81/2 morg 2 akkers ƒ 436

Deeke van S. Salvator
of Oudmunster
Wijk bij Duurstede S.Jan Dooper
kerke 359 mor ƒ 1890
S.Magdalenaas
71/2 morg 65 keijser gul
vorsselaar
10 merg te Cothen ƒ 33
H.Kruis
24 mor ... ƒ 110
S.elizabets
12 mor 1 huis
S.Thoms
1/6 van vier (?) 8 morg ƒ 144 (?)
S.Agathaas
12 morg ... ƒ 252
S.Jan
huishuure erfpacht ƒ 40
S.Barbara
4 morg ... 28
Gooy de kerk
1 morg erfpach ƒ 8,80
pastory 22 morg ƒ 57,30
S.Anna 1 akker ƒ 6
Werkhoven
pastory 1 tiend 3 morgen ƒ 56,50
Odijk
kerk 11 morg van hofs ƒ 49,50
pastory 13 morg 2 ak ƒ 63
koster ... 60

Houten	
kerk 8 morg	*f* 34
pastory 81/2 m. 4 ake	*f* 49,80
koster 5 m	18
Schalkwijk S Michiel	
kerk 13 m 8 m erfpach	*f* 77,75
pastory 11 m 1 tiend	48
vikary	
1 halve hoeve 4 m ...	46
vikary	
12 ...	48
Dwarsdijke	
kapel ...	53,50
vikary krijtentiend	*f* 115,95
Monthoort S Jan kerk	
3 tiendblok 1 hofstede	*f* 292
de koorheere	
huis en hofrenten	138

151 mor onderand Dorpen
vikari S.Joosten
29 morg
viakari S.Joris
16 morg.
vikari S Maagdalena
17 morg.
vikari S. Jakobs
8 morg.
vikari S.Antonius
17 morg
vikari Zielprose (?)
191/2 morg.

vikari L. Vrouw altaar
20 morg.
vikary van het Gasthuis
12 morg 1 huis

Leiden,
A.A.B. van Bemmel.

(Adres bij de redactie, die voor doorzending van reacties zal zorgdragen.)

Recensie

E.A. Canneman: kastelen aan de Langbroekerwetering

Het was in 1883 op een van zijn wandelingen door Nederland dat Ds. Craandijk het gebied der Langbroekerwetering beschreef in de volgende bewoordingen: "...maar nergens in ons vaderland treft men op zo korten afstand zoo veel oude torens en overblyfselen van middeleeuwschen bouwtrant aan, als aan de weg langs de kastelen".

Nu, ruim honderd jaar later, worden wij ons opnieuw bewust dat de Langbroekerwetering niet alleen uit oogpunt van landschappelijke schoonheid maar ook uit bouwhistorisch oogpunt uniek is vanwege het veelvuldig voorkomen van woontorens in dit gebied. Deze woontorens zijn de vroegste vertegenwoordigers van stenen huizen zoals die vooral in de 13de eeuw en vroege 14de eeuw werden gebouwd. Sommige van deze kasteeltjes hebben zich in hun oorspronkelijke vorm, als een alleenstaande toren op een eiland, gehandhaafd, andere zijn in de loop der geschiedenis verbouwd (aangepast aan de eisen des tijds) waardoor de oorspronkelijke opzet in meer of mindere mate zijn herkenbaarheid verloor.

Het boek *Kastelen aan de Langbroekerwetering* gaat in op de oorspronkelijke opzet en de bouwgeschiedenis van een aantal kastelen in dit gebied.
In afzonderlijke hoofdstukken wordt meer of minder diepgaand ingegaan op de essentiële overeenkomsten en verschillen tussen vijf vertegenwoordigers van deze gebouwengroep, te weten Walenburg, Rijnestein, Lunenburg, Hinderstein en Weerdestein, alsmede het poortgebouw van Groenestein. De beschikbaarheid van gegevens uit bouwsporen, die pas bij restauraties al hun geheimen prijsgeven, vormt voor de auteur de reden tot het trekken van een aantal voorzichtige conclusies met betrekking tot zijn onderzoek.
Desondanks is het boek zeer lezenswaardig hoewel enige kennis van bouwen en bouwkundige terminologie bij de lezer verondersteld wordt.

De auteur, E.A. Canneman, is als hoofdarchitekt werkzaam geweest bij de Rijksdienst Monumentenzorg en als zodanig onder andere verantwoorde-

lijk geweest voor zowel de restauratie van Walenburg in 1965/1966 als voor de restauratie van Lunenburg in 1969/1970.
Deze restauraties boden hem de gelegenheid om een diepgaand onderzoek te verrichten naar de bouwgeschiedenis van deze beide woontorens.
Na zijn pensionering heeft de heer Canneman tezamen met zijn vrouw jarenlang het huis Walenburg als huurder bewoond. De fraaie rozentuin bij het huis, die enkele malen per jaar voor het publiek wordt opengesteld, is door mevrouw Canneman aangelegd.

Odijk,
Peter de Wit (bouwkundig ingenieur)

E.A. Canneman: Kastelen aan de Langbroekerwetering. Uitgave: Canaletto, Alphen aan de Rijn, 1989 in samenwerking met de Nederlandse Tuinenstichting, Amsterdam. 67 pp. ISBN 90 6469 639. *f* 30,=

Tussen Rijn en Lek

Tijdschrift voor de geschiedenis van het gebied Tussen Kromme Rijn en Lek

24e Jaargang Nummer 3 september 1990

Inhoud van dit nummer:

Hoge onderscheiding Leen de Keijzer		1
L.I. Kooistra en W.A.M. Hessing	Een tropische verrassing in een vroeg middeleeuwse waterput	2
Y.M. Donkersloot-de Vrij	Oude kaarten. Welke zijn er van het Kromme Rijngebied en waar zijn ze te vinden?	10
R.J. Butterman	Het laatste koninklijk bezoek aan Kasteel Duurstede in 1642	28

Redactie-commissie: R.J. Butterman, Wijk bij Duurstede; Y.M. Donkersloot-de Vrij, Odijk; L.M.J. de Keijzer, Houten; H. Reinders, Bunnik; J.E. Toussaint Raven, Odijk; O.J. Wttewaall, 't Goy.

Ereleden: A. Graafhuis, Utrecht en G. de Nie, Schalkwijk.

Eindredactie en redactie-adres: Burgweg 4, 3984 LK Odijk, tel. 03405-62019.

Secretariaat van de Historische Kring 'Tussen Rijn en Lek': R.J. Butterman, Waalsteen 28, 3961 XB Wijk bij Duurstede, tel. 03435-73570.

Lidmaatschap van de vereniging, tevens **abonnement** op dit tijdschrift: *f* 30 per jaar (studenten en scholieren: *f* 15), over te maken op rekeningnummer 32.98.07.498. ten name van de Historische Kring 'Tussen Rijn en Lek' bij de Rabobank te Houten (postrekening van de bank: 214585).

Hoge onderscheiding voor Leen de Keijzer

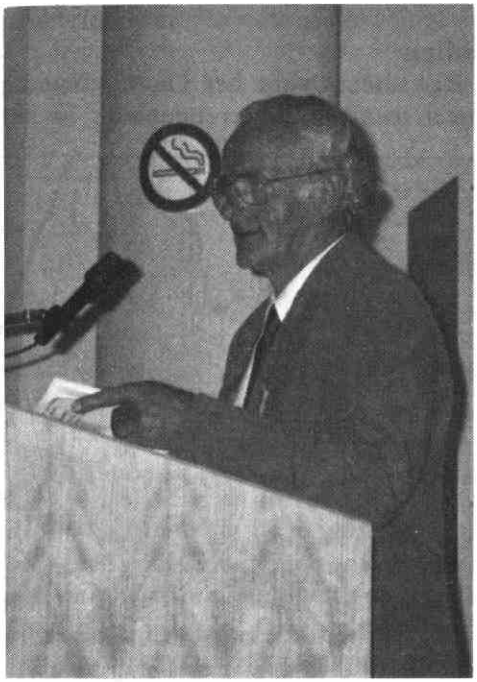

Leen de Keijzer, onderscheiden met een Zilveren Anjer.

Zoals iedereen inmiddels uit de lokale en landelijke pers heeft kunnen vernemen, heeft de voorzitter van onze Historische Kring, tevens redactielid van 'Tussen Rijn en Lek', de heer L.M.J. de Keijzer, op 27 juni 1990 in het Paleis op de Dam in Amsterdam uit handen van Prins Bernhard een Zilveren Anjer ontvangen.

Deze cultuurprijs van het Prins Bernhardfonds is hem verleend -en dat zal niemand verbazen- vanwege zijn grote verdienste voor het archeologische en historische onderzoek in het Kromme Rijngebied, in het bijzonder in de gemeente Houten, gedurende de afgelopen vijf en dertig jaar.

Een gelukwens in hier op zijn plaats!

De redactie.

Een tropische verrassing in een vroeg-middeleeuwse waterput in Houten*

Inleiding

Eén van de grote projecten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB) is het project 'centraal rivierengebied'. In het kader hiervan wordt uitgebreid onderzoek verricht naar bewoningssporen uit de vroege middeleeuwen, waarbij de nadruk ligt op de geschiedenis van de handelsnederzetting Dorestad (Wijk bij Duurstede).

Door vondstmelding van leden van de historische kring 'Tussen Rijn en Lek' en door een daarop volgend proefonderzoek van de ROB was vast komen te staan dat net ten westen van Houten zich een concentratie aan materiaal uit de Merovingische en Karolingische periode bevond. Toen dan ook bleek dat de sporen op dit terrein verloren zouden gaan ten gevolge van de uitbreiding van de dorpskern van Houten is tot het opgraven van deze plek besloten (zie afbeelding 1). De opgraving vond plaats in de jaren tussen 1985 en 1987 en

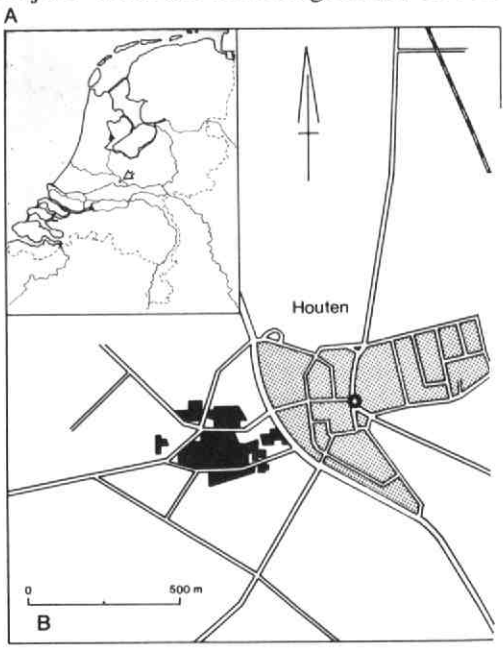

Afb. 1: A: Lokatie van Houten in Nederland; B: Ligging van het opgravingsterrein (zwart), ten westen van het oude dorpscentrum van Houten (grijs).

---

*. Samenvatting van het artikel L.I. Kooistra & W.A.M. Hessing: "Ein frühmittelalterlicher Brunnen mit einer exotischen Frucht aus Houten (Provinz Utrecht)", in *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 38 (1990: in druk).

stond onder leiding van prof.dr. W.A. van Es. Tijdens het veldonderzoek zijn inderdaad sporen uit de Merovingische en Karolingische tijd gevonden, maar daarnaast waren sporen uit de IJzertijd, Romeinse tijd en de late middeleeuwen veelvuldig aanwezig.

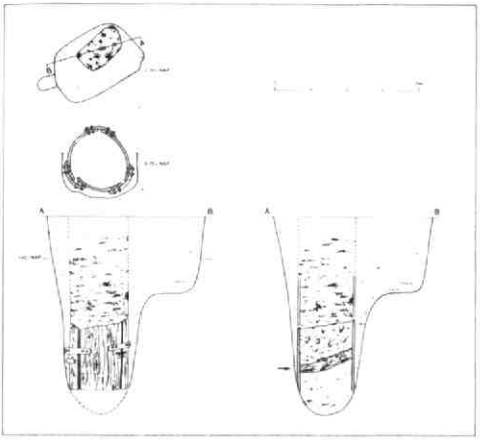

Afb. 2: Bovenaanzichten en doorsneden van één van de waterputten uit het vroeg-middeleeuwse Houten. De pijl geeft de laag aan waarin fragmenten van een kalebasvrucht (Lagenaria sp.) zijn gevonden.

In de loop van de opgraving zijn enkele tientallen waterputten ontdekt. Tijdens het blootleggen van één van de waterputten uit de vroege middeleeuwen werden fragmenten van een vruchtwand van een kalebas (*Lagenaria sp.*, familie van de Cucurbitaceae, dit is de familie van de komkommmerachtigen) gevonden. Voordat we nader ingaan op deze unieke vondst wordt eerst iets over de waterput zelf en de ouderdom van de kalebas meegedeeld.
De waterput was een zogenaamde boomstamput. In dit geval is een dikke eik in drie segmenten gekloofd en uitgehold. De segmenten werden met klampen, gemaakt van elzehout bij elkaar gehouden. Deze klampen waren dan weer met essehouten pinnen aan de putwand genageld. Tijdens en na het gebruik is de waterput met sediment en materiaal uit de nederzetting opgevuld. In deze vulling waren verschillende lagen te onderscheiden. De laag die in afbeelding 2 met een pijltje is aangegeven bevatte de resten van de kalebas.

Het aardewerk uit de vulling van de put past het beste in het vierde kwart van de 7de/eerste kwart van de 8ste eeuw van onze jaartelling (zie afbeelding 3). Twee C14-dateringen, één van de beschoeiing en één van los hout uit de vulling, sloten goed aan bij de conclusie die aan de hand van het aardewerk was getrokken. De gecalibreerde (geijkte) C14-waarden geven namelijk een periode aan tussen 650 en 775 met de grootste waarschijnlijkheid in de periode tussen 650 en 740. Voor de volledigheid moet een

derde C14-waarde gemeld worden, afkomstig van een van de klampen, die een zo sterk afwijkende waarde gaf dat deze buiten beschouwing is gelaten.

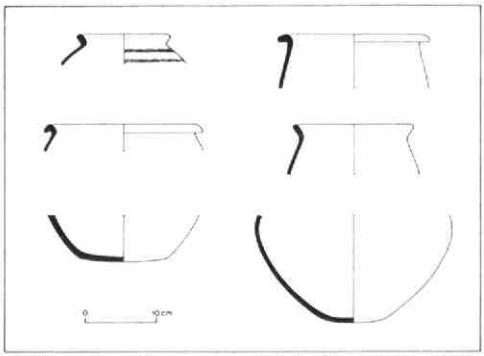

Afb. 3: Vroeg-middeleeuws aardewerk uit de onderste laag van de waterput.

De kalebas

De vruchtwand van de gevonden kalebas is ca. 5 millimeter dik. Daarvan is de buitenkant glad en hard. Dit harde buitenlaagje is iets minder dan een millimeter dik. Aan de binnenkant is een structuur van nerven te zien. De fragmenten zijn vergeleken met de vrucht van een flessekalebas (*Lagenaria siceraria*). De structuur van de kalebas uit Houten komt zeer goed overeen met die van de flessekalebas (zie afbeeldingen 4 en 5). De enige vrucht die nog een beetje op die van de kalebas lijkt is die van de kalebasboom (*Crescentia cujeta*). Deze Zuidamerikaanse vrucht heeft ook een harde houtige schil, maar deze is dunner, aan buiten- en binnenzijde hard en heeft aan de binnenzijde geen nerven.

Men heeft lange tijd gedacht dat het geslacht van de kalebassen (*Lagernaria* sp.) uit één, zij het zeer vormenrijke soort bestond. Door Jeffrey (1962) zijn in het geslacht meerdere soorten ondergebracht. Deze planten worden voornamelijk onderscheiden op kenmerken die op de hele plant betrekking hebben. Slechts een onderdeel van de identificatie geschiedt op grond van de grootte en de vorm van de vruchten. In Houten is de plant niet gevonden en aan de hand van de fragmenten kon de grootte en de vorm van de kalebas niet worden gereconstrueerd, daarom kunnen we op biologische gronden de kalebas niet op soort brengen. Het is echter waarschijnlijk dat het hier om een flessekalebas gaat, want dit is de enige soort binnen het geslacht van de kalebassen die niet alleen in de tropische maar ook in de gematigd warme klimaatzone voorkomt.

De flessekalebas is één van de oudste gebruiksplanten uit de geschiedenis van de mens. Hoewel de plant van origine waarschijnlijk uit tropisch Afrika komt, verspreidde de plant zich al meer dan 10.000 jaar geleden over heel de tropische wereld (Richardson 1972, Zeven/Ahukowsky 1975). Ongeveer 4000 jaar gelden drong de kalebas, waarschijnlijk door toedoen

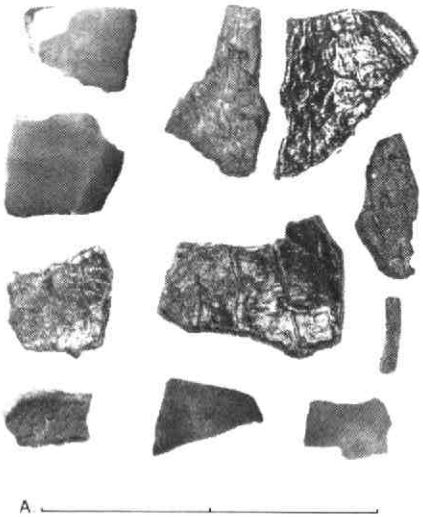

Afb. 4: Fragmenten van de kalebas uit Houten (maatbalk = 10 cm)

van de mens, door tot in de gematigde klimaatzone.

Ook in Europa moet de kalebas al sinds de Grieken en de Romeinen bekend zijn. De plant wordt namelijk herhaaldelijk in historische bronnen genoemd. Toch is het de eerste keer dat er stukjes van de kalebasvrucht in Europa zijn gevonden. Er zijn echter wel zaden van de kalebas gevonden en wel in Bratislava, Tsjechoslowakije, in een 14de eeuwse en een 17de eeuwse context (Hajnalova 1985).

Om iets te weten te komen over het gebruik van kalebassen grijpen we terug naar de historische bronnen. De kalebas wordt in de Romeinse bronnen niet alleen genoemd maar zelfs uitgebreid beschreven. De Romeinse schrijver Plinius[1] beschreef de plant, een eenjarige zeer vorstgevoelige soort, en gaf aanwijzingen voor het verbouwen van kalebassen. Tevens gaf hij de gebruikswaarde van de soort aan. In dat kader meldde hij dat de groene onrijpe vruchten als groente gegeten konden worden. Dat de kalebas als voedsel diende blijkt ook uit de kookboeken van de Romein Apicius; er staan maar liefst acht recepten in voor het bereiden van kalebasvruchten (Vehling 1977). Wanneer de vrucht echter rijp wordt verhout de schil en is hij niet meer eetbaar. In deze vorm, de rijpe vrucht, is de kalebas het best bekend. Uit de rijpe vruchten kunnen namelijk allerhande flesjes en bakjes gemaakt worden. Iets wat Plinius ook al memoreerde. Naast het gebruik van de vrucht als groente of als voorraadpot is de vrucht bij de Romeinen en later ook bij de mensen uit de vroege middeleeuwen bekend als medicijn.

---

1. Pliny Natural History Book XIX 69-74 & 117, vertaald door H. Rackham.

In een vroeg-middeleeuws handschrift, de *Codex San Gallensis 44*, wordt de vrucht enkele malen genoemd. Het sap van de onrijpe vrucht, maar ook de vrucht zelf werd verwerkt in geneesmiddelen. De rijpe vrucht is alleen uitwendig gebruikt. Hierbij moest de houtige vruchtwand eerst tot as verbrand worden om als middel bij het bestrijden van ontstekingen te kunnen dienen (Jörimann 1925).

De flessekalebas wordt nog tweemaal genoemd in Karolingische geschriften, in het Capitulare de villis en in een leerdicht van de monnik Walafrid Strabo.

Het Capitulare de villis is een verordening uit ca. 800 betreffende het beheer van de koninklijke domeinen. Het bevat allerhande informatie over de landgoederen. In paragraaf 70 van het Capitulare staan de planten genoemd die in de tuinen van de hofgoederen dienden te staan, waaronder ook de kalebas (Fischer 1929).

In een leerdicht van *Walafrid Strabo*, sinds 838 abt van Reichenau, zijn de planten beschreven die in de kloostertuin van Reichenau stonden. Reichenau ligt (nog steeds) op een eilandje in het Bodenmeer in Zwitserland. Eén van die planten was de flessekalebas. Walafrid schrijft bepaald lyrisch over deze plant. Hij vond dat de plant zo mooi groeide en dat de vruchten zo lekker smaakten. Tevens gaf hij aan dat de rijpe vruchten uitstekend dienst konden doen als opslagplaats voor wijn (Stoffler 1978). Overigens refereerde Plinius hier ook al aan[2]. Het feit dat Walafrid in dit gedicht de planten uit zijn tuin beschreef en zo gedetailleerd, geef aan dat de kalebas in Reichenau is verbouwd. Het is daarmee in de Karolingische tijd, voor zover bekend, de meeste noordelijke groeiplaats van de plant.

---

2. Pliny Natural History XIX, 71 (vertaald door H. Rackam).

Conclusies

In het voorgaande is in vogelvlucht de geschiedenis van de kalebas geschetst. Nu komen we terug op de kalebas die in Houten is gevonden. De fragmenten zijn afkomstig van een rijpe vrucht. Dat betekent dat de vrucht niet als voedsel gediend kan hebben. Immers de houtige vruchtwand is daartoe niet meer geschikt. Dan zijn er twee mogelijkheden over: de kalebas diende als medicijn of als voorraadpot.

Medicijn. Het is de vraag of de kalebas als geneeskrachtige plant grote bekendheid had. De plant komt namelijk niet voor op de vroeg-middeleeuwse inventarislijsten van geneeskrachtige planten in Noordwest-Europa (Fischer 1929, Sticker 1924). Hoewel de plant genoemd wordt in de Codex SanGallensis 44 stond de plant niet in de tuin van het klooster St. Gallen, dat in de buurt lag van het klooster Reichenau (Fischer 1929). Het feit ook dat Walafrid Strabo de kalebas niet als medicijn noemde terwijl hij van elke plant de functie vermeldde, geeft al aan dat de vrucht geen belangrijke rol als medicijn speelde.

Voorraadpot. Als de Houtense kalebas niet als groente is genuttigd en niet als medicijn is gebruikt, dan moet de vrucht een gebruiksvoorwerp zijn geweest. Wat voor soort van gebruiksvoorwerp is niet meer te achterhalen.Of het dus een flesje is geweest of een bakje om uit te eten of te drinken zal altijd een vraag blijven.

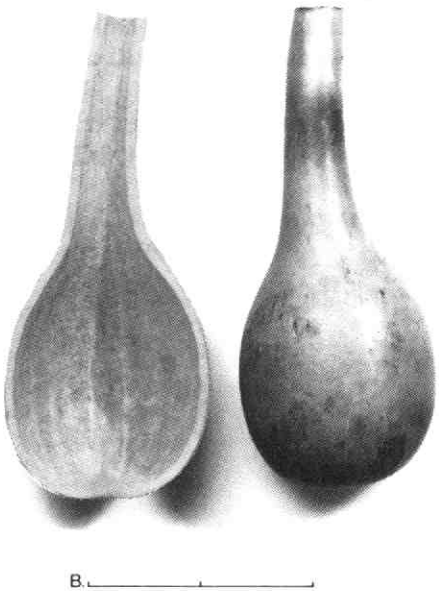

Afb. 5: Een recente flessekalebas (Lagenaria siceraria). Maatbalk = 10 cm.

Tot slot nog dit. De kalebas moet op de één of andere manier in Houten zijn gekomen. Plinius merkte al terecht op dat de plant absoluut niet tegen vorst kan. De kans is dan ook gering dat de plant in ons klimaat met succes tot vruchtzetting kon komen. De

dichtstbijzijnde plaats van herkomst zou, volgens historische bronnen, Reichenau zijn. Het is echter de vraag of men op Reichenau ruim 100 jaar vóór Walafrid Strabo kalebassen verbouwde. Het is aannemelijker dat de vrucht uit het mediterrane gebied is gekomen. Dit betekent dat we met een importprodukt te maken hebben. Misschien is één van de bewoners van het vroeg-middeleeuwse Houten in deze zuidelijke streken geweest en heeft hij als souvenir een kalebas meegenomen, zoals ook de laat-middeleeuwse pelgrimgangers deden (van Heeringen e.a. 1987). Een andere mogelijkheid is dat de kalebas via Dorestad is verhandeld. Rond 700 was Dorestad al een handelsnederzetting van meer dan lokale betekenis. Het is dan ook goed mogelijk dat de kalebas naar Dorestad is getransporteerd en daar verkocht aan één van de bewoners uit de nederzetting Houten. Er zijn immers aanwijzingen dat Houten in de vroege middeleeuwen meer dan een agrarische nederzetting is geweest (Dekker 1983).

ROB, Amersfoort,
L.I. Kooistra en W.A.M. Hessing (archeologen).

Literatuur

Dekker, C., *Het Kromme Rijngebied in de Middeleeuwen*, Zutphen, 1983.

Fischer, H., *Mittelalterliche Pflanzenkunde*, München, 1929.

Hajnalova, E., "New paleobotanical finds frond medieval towns in Slovakia", in *Slov. Archeol.* XXXIII-2 (1985), 399-438.

Heeringen, R.M. van, A.M. Koldeweij & A.A.G. Gaalman, *Heiligen uit de modder*, Utrecht, 1987.

Jeffrey, C., "Notes on Cucurbitaceae, including a proposed new classification of the family" in *Kew Bull.* 15 (1962), 337-71.

Jörimann, J., *Frühmittelalterliche Rezeptarien*, Zürich, 1925.

Richardson, J.B., "The pre-columbian distribution of the bottle gourd (lagenaria siceraria): A re-evaluation" in *Econ. Bolt.* 26 (1972), 265-73.

Sticker, G., "Die gebraüchlichen Heilkraüter in Deutschland zur Zeit Karls des Grossen" in *Janus Bd.* 28 (1924), 21-41.

Stoffler, H.D., *Der Hortulus des Walafrid Strabo*, Sigmaringen, 1978.

Vehling, J.D., *Apicius. Cookery and dining in imperial Rome*, New York, 1977.

Zeven, A.C., & P.M. Zhukovsky: *Dictionary of cultivated plants and their centres of diversity*, Wageningen, 1975.

Oude kaarten.

Welke zijn er van het Kromme Rijngebied en waar zijn ze te vinden?

Iedereen die zich bezighoudt met de geschiedenis van de eigen plaats of streek zal van tijd tot tijd oude kaarten willen raadplegen[1]. Kaarten immers kunnen de topografische situatie en de toponiemen die in de loop der eeuwen aan veranderingen onderhevig waren verduidelijken. Ze zijn eigenlijk onmisbaar als aanvulling op de geschreven bronnen. Het opzoeken van kaarten die de onderzoeker verder kunnen helpen is lastig. In de historische cartografie - die in ons land wordt gedoceerd aan de Utrechtse universiteit - wordt dan ook grote nadruk gelegd op het beter toegankelijk maken van de oude kaarten[2]. Met name de laatste decennia zijn er heel wat publikaties verschenen die het vinden van kaarten vergemakkelijken. Er is van de Kromme Rijnstreek nog geen afzonderlijke kaarteninventarisatie uitgevoerd, zoals dat recentelijk bijvoorbeeld wel voor de Gelderse Vallei werd gedaan[3].
In dit artikel wil ik in het kort nader ingaan op de vraag *welke* kaarten er zoal zijn en *waar* men ze vinden kan, en dat toegespitst op het Kromme Rijngebied.

De oudste kaarten

Kaarten zijn al uit de prehistorie bekend, dus nog voordat men het schrift kende. Uit ons land zijn daarvan geen voorbeelden te geven, men moet

---

1. Zie W.J.Alberts en A.G. van der Steur, *Handleiding voor de beoefening van lokale en regionale geschiedenis*. Weesp, 1984 (tweede druk) en J.J.J.M. Beenakker, *Historische geografie: landschap en nederzetting*. (Cahiers voor Lokale en Regionale Geschiedenis, 3). Zutphen, 1989. In beide publikaties zijn aparte hoofdstukken opgenomen over het raadplegen van oude kaarten.
2. G.Schilder, "Historische Cartografie: quo vadis?" in *Kartografisch Tijdschrift* 15 (1989), 2, p.23-31.
3. H.P.Deys, *De Gelderse Vallei. Geschiedenis in oude kaarten*. Utrecht, 1988; zie bijlage 2 (p.153-243) waarin 690 kaarten zijn beschreven.

hierbij met name aan primitieve rotstekeningen denken. Uit latere tijd is vooral de *Tabula Peutingeriana* bekend, een middeleeuwse kopie van een wegenkaart van het Romeinse Rijk, die in Wenen is bewaard gebleven. De oorspronkelijke kaart stamt uit het begin van de vijfde eeuw. Deze kaart bevat de verbindingswegen met afstanden en de militaire forten (onder andere 'Fletione' -een verschrijving van Fectio (fort Vechten) - en 'Levefanum' (het fort bij Wijk bij Duurstede))[4]. Voorts zijn enkele zeer schetsmatige kaarten overgeleverd uit de periode 1300 - 1500, niet echter van het Kromme Rijngebied. Vanaf het tweede kwart van de zestiende eeuw neemt de produktie van kaarten toe. De cartografie is vanaf die tijd niet meer weg te denken uit het maatschappelijk leven. De tot dusver oudst bekende kaart uit die vroege periode waarop het Kromme Rijngebied voorkomt werd vervaardigd door Jacob van Deventer; het Kromme Rijngebied maakt deel uit van zowel zijn kaart van het gewest Holland (1537) als van Gelderland (1543). Facsimile-uitgaven van deze kaarten en de Romeinse wegenkaart zijn in de grotere openbare kaartenverzamelingen in ons land te raadplegen. De genoemde kaarten bieden slechts een heel oppervlakkig beeld van de streek. Meestal wil men als streekonderzoeker liefst meer topografische details zien. Dit nu brengt mij op het volgende onderwerp.

Verschillende soorten kaarten[5]

De informatie die aan het kaartbeeld is te ontlenen hangt ten nauwste samen met de schaal en het oorspronkelijke doel van de vervaardiging. Dat kaarten bepaalde topografische details missen of juist extra benadrukken, zal beter te begrijpen zijn wanneer men weet waarvoor de kaart oorspronkelijk diende. Afgezien daarvan is uiteraard ook de al of niet nauwkeurige werkwijze van de kaartmaker bepalend voor de inhoud. Kijken we nu naar een bepaald gebied (in dit geval het Kromme Rijngebied), dan hebben we te maken met de volgende soorten kaarten[6]:

---

4. Zie over deze kaart C. Koeman, *Geschiedenis van de cartografie van Nederland*. Alphen a/d Rijn, 1983, p.14.
5. Lange uitwijdingen zijn hier niet op hun plaats. Voor meer informatie zie onder meer: Y.M.Donkersloot-de Vrij, "Topografische kaarten van Nederland uit de 16de tot en met de 19de eeuw. Typologie en inventarisatie" in *Archives et Bibliothèques de Belgique / Archief- en Bibliotheekwezen in België* 53 (1982), p.52-85.
6. Zie bijvoorbeeld ook: Y.M.Donkersloot-de Vrij, *De Vechtstreek,*

algemene overzichtskaarten
- van het gehele land
- van provincies
- van waterschappen en polders

kaarten die dienst deden bij juridische kwesties
kadastrale kaarten en hun voorlopers
civiel- en cultuurtechnische kaarten
militaire kaarten

Binnen elke groep komen zowel handgetekende als gedrukte kaarten voor. Maar de in druk uitgegeven kaarten zijn vooral te vinden bij de algemene overzichtskaarten, die voor een belangrijk deel tot de commerciële cartografie behoren.

Overzichtskaarten van het gehele land

De oudst bekende topografische overzichtskaarten die ons gehele land omvatten stammen uit het tweede kwart van de zestiende eeuw. Jacob van Deventer (ca. 1505-1575), die aan de universiteit van Leuven zijn opleiding kreeg, is de eerste kaartmaker die op uniforme wijze deze karteringen per gewest uitvoerde. Na hem werkte Christiaan 's Grooten (ca. 1525-1605), die de kaarten van Van Deventer verbeterde en aanvulde. De kaarten van Jacob van Deventer - ik bracht de voor het Kromme Rijngebied relevante kaarten al in het begin ter sprake - kwamen tot stand in de periode 1536-1546, maar alleen een latere versie ervan uit 1556-1560 is bewaard gebleven. 's Grootens kaarten ontstonden in de periode 1568-1573 (zie afb.1) en werden verbeterd in 1588-1595. Beiden werkten zij in opdracht van de toenmalige landsheer der Nederlanden, respectievelijk Karel V en Philips II.

Aaneengesloten opmetingen van het gehele land vonden pas in het begin

---

Oude kaarten en de geschiedenis van het landschap. Weesp, 1985, hoofdstuk II. De categorie zeekaarten (van belang voor kustgebieden) en stadskaarten (Wijk bij Duurstede en Utrecht) laat ik hier buiten beschouwing; deze vragen om een aparte behandeling. Zie voor Utrecht: Y.M.Donkersloot-de Vrij, *Kaarten van Utrecht. Vijf eeuwen topografische en thematische cartografie van de stad.* Utrecht, 1989.

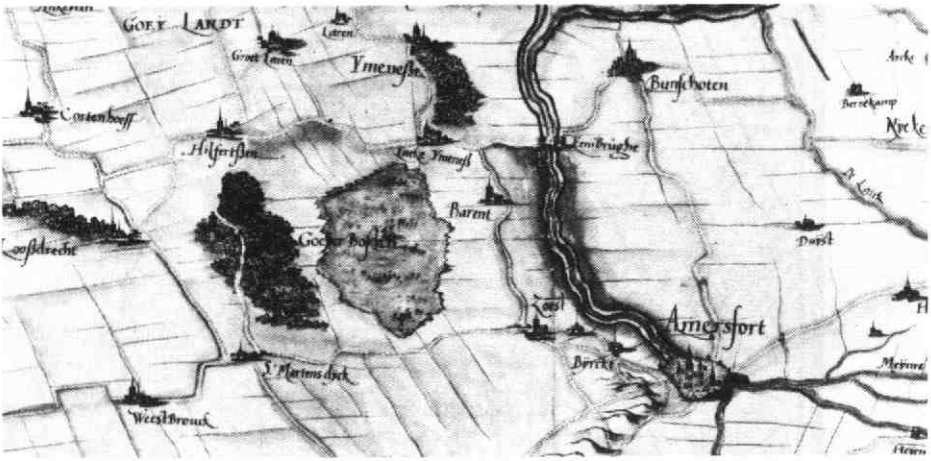

Kaart 1: Detail van de kaart van Christiaan 's Grooten, ca. 1568-1573. (Koninklijke Bibliotheek Brussel)

van de negentiende eeuw opnieuw plaats onder leiding van Baron C.R.T. Krayenhoff (1758-1840). Overzichtskaarten waarop het gehele land - veelal inclusief het huidige België - voorkomt en die in grote aantallen uit de tussenliggende eeuwen bekend zijn, berusten niet op nieuwe terreinopname. In de periode 1850-1864 verschijnt de gedetailleerde en uniforme *Topographische en Militaire Kaart van het Koningrijk der Nederlanden* op de schaal 1:50.000, in vakkringen de TMK genoemd. Vanaf die tijd is er sprake van continue bijhouding van gegevens, resulterend in nieuwe uitgaven van topografische kaarten op diverse schalen. Sinds de jaren dertig worden bij de vervaardiging van deze kaarten luchtfoto's gebruikt.

Overzichtskaarten van provincies

De provinciale zelfstandigheid in de zeventiende en achttiende eeuw binnen de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden was er voornamelijk de oorzaak van dat nieuwe uniforme *landelijke* karteringen uitbleven. Nieuwe afzonderlijke overzichtskaarten van de verschillende provincies kwamen echter wel tot stand. Het is een nogal heterogene groep kaarten die voor het algemene publiek bestemd was; ze werden in druk uitgegeven en voornamelijk in Amsterdam -destijds het centrum van de commerciële cartografie - verkocht. Ten dele zijn deze kaarten tot stand gekomen op

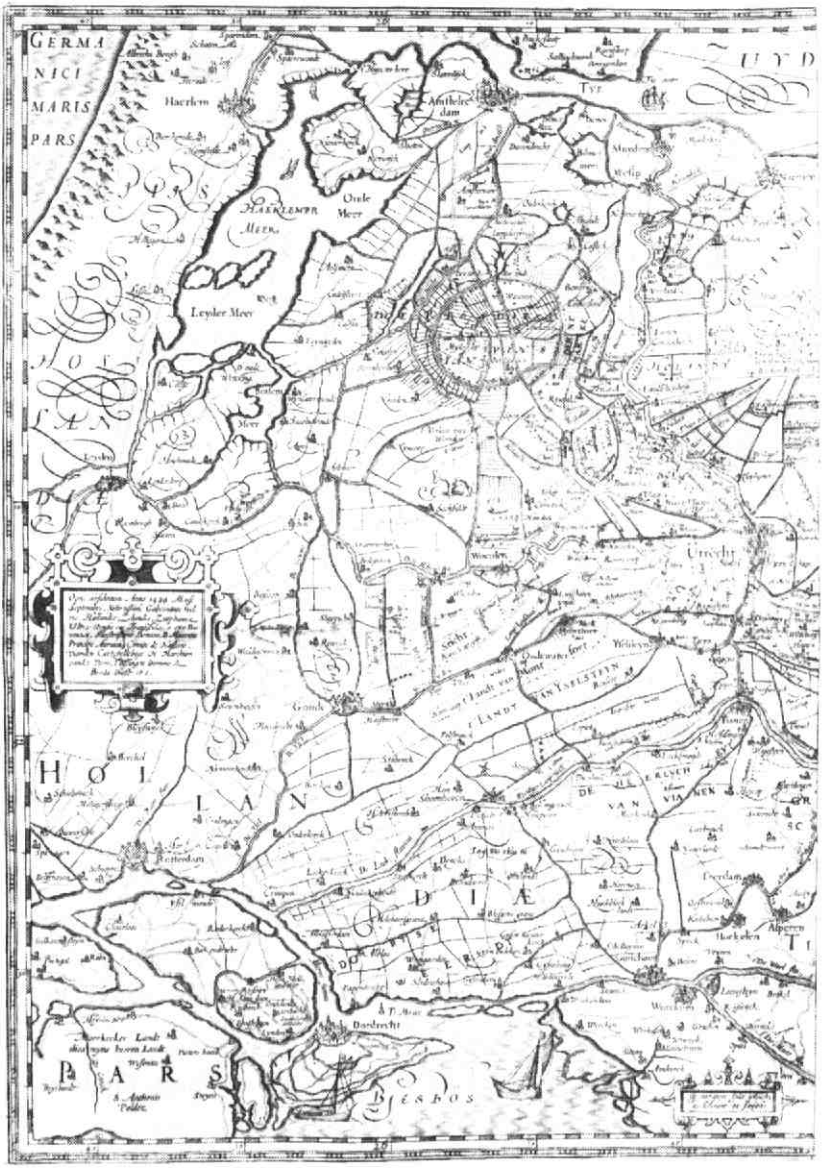

afb. 2: (pagina 14 en 15): De kaart van Cornelis Anthonisz. Hornhovius, 1599, gegraveerd door Jodocus Hondius,

uitgegeven door Clement de Jonghe, derde kwart 17de eeuw.
(Rijksarchief Utrecht TA nr 11)

initiatief (of met medewerking) van bestuursfunctionarissen die behoefte hadden aan een nieuw kaartbeeld van het eigen gewest. De kaarten werden soms gemaakt op basis van nieuwe metingen in het terrein, maar ook wel met behulp van andere, reeds bestaande gedrukte en handgetekende kaarten, terwijl de combinatie van de twee werkwijzen ook voorkomt. Deze overzichtskaarten werden los verkocht, bijvoorbeeld als grote wandkaart, en ook wel opgenomen in toentertijd uitgegeven atlassen.
Voor het Kromme Rijngebied zijn uiteraard de kaarten van de provincie Utrecht van belang. Als meest oorspronkelijke produkten kunnen genoemd worden de kaarten van Cornelis Anthonisz. Hornhovius (schaal ca. 1:180.000) uit 1599 (afb.2) en Bernard de Roij (schaal ca. 1:40.000) uit 1696[7]. De talloze kaarten van de provincie die voorkomen in de verschillende in de zeventiende en achttiende eeuw te Amsterdam uitgegeven atlassen van Van den Keere, Hondius, Blaeu, Janssonius, Covens & Mortier, Tirion en vele anderen zijn - voor zover thans bekend - navolgingen van Hornhovius of De Roij en hier buiten beschouwing gelaten[8]. Dit is de plaats om te vermelden dat de kaart die het omslag van dit tijdschriftje siert (origineel in het Rijksarchief in Utrecht, Topografische Atlas nr 51) een detail is van zo'n atlaskaart van de provincie Utrecht, getekend door Nicolas Sanson, vermoedelijk in 1684, en uitgegeven door Hubert Jaillot te Parijs, ca. 1700. Deze kaart is een navolging van een van de Amsterdamse atlaskaarten.

---

7. Voor meer bijzonderheden over deze kaarten, zie: Y.M.Donkerslootde Vrij, *Topografische kaarten van Nederland vóór 1750. Handgetekende en gedrukte kaarten -aanwezig in de Nederlandse Rijksarchieven - toegelicht en beschreven* (proefschrift). Groningen, 1981, nr 681 en 754.
8. Zie voor een overzicht daarvan: A.H.Sijmons, "Lijst van algemene kaarten der provincie Utrecht" (bewerkt naar J.T.Bodel Nijenhuis, 1838-1839, en aangevuld met later verschenen kaartwerken) in de toelichting op de facsimile-uitgave van *Nieuwe Kaart van den Lande van Utrecht* van De Roij/Visscher, 1696. Alphen a/d Rijn, 1973.

Zeer recent[9] is vast komen te staan dat Hornhovius rond 1565 enige jaren monnik is geweest in de St.Laurens Abdij in Oostbroek. Deze abdij is in 1580 afgebroken; de kloostergoederen gingen toen over in het bezit van de Staten van Utrecht. Later was Hornhovius proost van het klooster Klaarwater (Hattem). Rond 1580 zei hij het katholieke geloof vaarwel en werd predikant te Zeist in de periode 1581 tot 1594 (of mogelijk later). In 1592 wordt hij in de archivalia genoemd in de hoedanigheid van 'administrator van den convente van Oostbrouck'. De naam Hornhovius nam hij pas op het eind van zijn leven aan. Het meest staat hij bekend als Cornelis Anthonisz. van Utrecht, terwijl hij korte tijd ook de naam Molenaer aannam. Hij is in 1540 of 1541 geboren en in 1601 of 1602 overleden. Hornhovius - deze naam staat op de kaart vermeld - was dus geen kaartmaker van beroep. Zijn kaart van de provincie Utrecht is het enige kartografische produkt dat hij maakte, voor zover thans bekend. Er waren reeds vermoedens, maar nu is toch wel definitief aan te nemen dat hij de gegevens voor de vervaardiging van die kaart putte uit de bibliotheek van de Oostbroekse Abdij, waar veel geografische en kartografische informatie over de provincie Utrecht voorhanden was.
Bernard de Roij (1638 - 1707) daarentegen was landmeter van beroep en als kaartmaker zeer produktief. Hij was afkomstig uit Holland, maar voornamelijk werkzaam in de provincie Utrecht. Zijn kaart van de provincie berust grotendeels op eigen metingen en terreinopname.

Overzichtskaarten van waterschappen en polders

Een andere, specifiek Nederlandse, categorie overzichtskaarten wordt gevormd door de kaarten van waterschappen en polders. Ze werden meestal vervaardigd in opdracht van de bestuurscolleges, dijkgraaf en (hoog)heemraden, van de verschillende grote en kleine waterschappen en bevatten met name de voor de waterstaatszorg relevante topografie (dijken, sloten, sluizen, molens enz.). Deze kaarten werden veelal in druk uitgegeven en opgesierd met de familiewapens van de leden van het waterschapsbestuur en andere decoraties, waardoor ze ook heel duidelijk een representatieve functie vervulden. Vooral van de waterschappen in Noord- en Zuid-

9. M.P. van Buijtenen en A.K. de Meijer, *Herfsttij over Oostbroeks Abdij. Politiek rond abtsbenoemingen uit de nadagen gespiegeld aan het begin*. Zeist, 1990, p.39, 107-110.

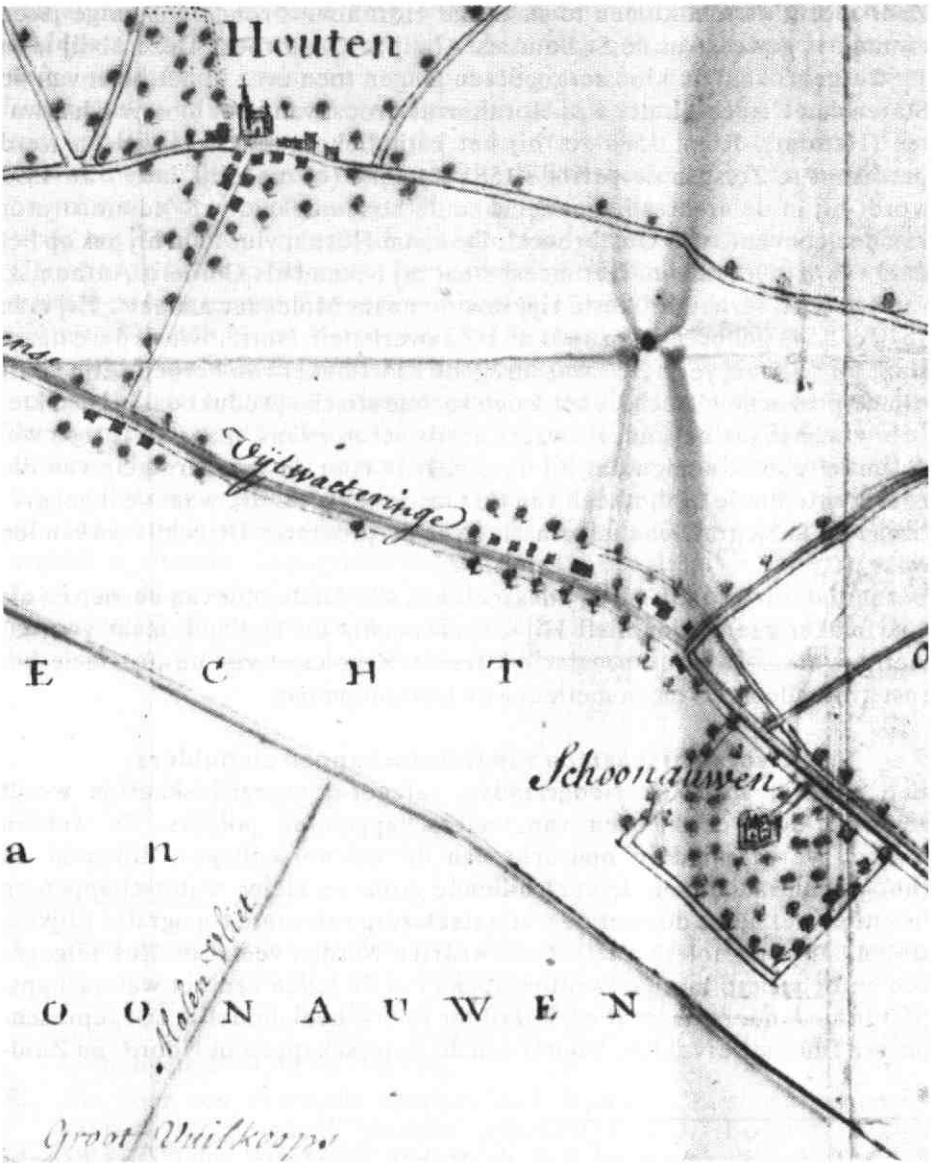

Afb. 3: Detail van de kaart van Jacob Perrenot, ca. 1760. (Universiteitsbibliotheek Leiden, CBN 41-28).

Holland is er een indrukwekkend aantal van bekend.
Het is vreemd dat van het Hoogheemraadschap Lekdijk Bovendams, waartoe het Kromme Rijngebied behoorde, nooit een afzonderlijke overzichtskaart is gemaakt. Op de kaartententoonstelling in het Museon in Den Haag, zomer 1989, was evenwel een prachtige manuscriptkaart van Jacob Perrenot uit ca. 1760 te zien, waarop het Kromme Rijngebied en omgeving zijn afgebeeld op schaal 1:16.000 die te rekenen is tot de hiergenoemde groep (zie afb.3)[10]. Doordat van de collectie Bodel Nijenhuis, waartoe deze kaart behoort, nog geen gedrukte catalogus bestaat was de kaart tot nu toe onbekend gebleven.

Kaarten die dienst deden bij juridische kwesties

Een tamelijk groot aantal oude topografische kaarten heeft verband gehouden met juridische aangelegenheden. Het zijn kartografische documenten die gebruikt zijn bij processen en bij grensregelingen. Het is opmerkelijk dat de alleroudste kaarten van het Nederlandse grondgebied - uit de periode vóór 1500 - tot deze categorie behoren[11]. Deze kaarten moesten duidelijkheid verschaffen in een bepaalde omstreden lokale situatie, waarbij het kon gaan om een grens, de grootte van een stuk land, de loop van een rivier of dijk, de ligging van een sluis, enz. De processen gingen bijvoorbeeld over de aanleg van een dam waardoor overlast ontstond, over visrechten, pachtzaken, tolheffing en dergelijke. Doordat de meeste van deze kaarten in de loop der tijden uit de archiefdossiers zijn geraakt, veelal doordat ze in afzonderlijke kaartencollecties werden opgeborgen, is nu niet meer gemakkelijk te achterhalen op welke rechtszaak zij betrekking hebben gehad. Het gevolg hiervan is dat de kaartinhoud niet volledig te begrijpen is. Aanduidingen op de kaart, zoals bijvoorbeeld 'het land in questie' of 'questieus veld', doen dan slechts vermoeden dat een geschil aanleiding tot de vervaardiging was. Vooralsnog zijn van het Kromme Rijngebied geen proceskaarten aan te wijzen. Waarschijnlijk zullen ze verloren zijn gegaan

---

10. Zie de catalogus *Kaarten met geschiedenis 1550-1800. Een selectie van oude getekende kaarten van Nederland uit de Collectie Bodel Nijenhuis* [uit de Leidse universiteitsbibliotheek CBN P41-28]. Onder redactie van D.de Vries. Utrecht, 1989, nr 13.
11. De in noot 7 genoemde literatuur geeft een opsomming van deze alleroudste kaarten op p.23 en 24.

of mogelijk ooit nog eens incidenteel in niet geïnventariseerde archieven of kaartenverzamelingen opduiken.

Kadastrale kaarten en hun voorlopers

Een uniforme kartering van de grond ten behoeve van de administratie van grondbelasting en eigendom van onroerend goed kwam in Nederland onder Franse invloed tot stand bij de invoering van het kadaster in 1832[12]. Per gemeente werden deze karteringen tussen 1811 en 1832 uitgevoerd op de schaal 1:1250, 1:2500 of 1:5000; de grootste schaal voor stadsgebieden, de kleinste schaal voor woeste gronden. Deze allereerste kadasterkaarten, de zogenaamde minuutplans, werden nooit veranderd; de wijzigingen die zich naderhand voordeden ten gevolge van vererving, splitsing en nieuwbouw werden op de zogeheten bijbladen ingetekend. Tegelijk met de kartering zijn de percelen beschreven in de zogenaamde OAT's (Oorspronkelijk Aanwijzende Tafels). In de OAT's worden in volgorde van sectie en nummer van elk perceel de naam, het beroep en de woonplaats van de eigenaars vermeld. Tevens geven de OAT's informatie over de kwaliteit en het gebruik van de grond en de belastbare opbrengst. Het zal duidelijk zijn dat de kadasterkaarten met de OAT's een bijzonder belangrijke bron zijn voor het lokale en regionale historische onderzoek. In de topografische atlas van het Rijksarchief in Utrecht zijn de kadastrale kaarten van het Kromme Rijngebied te raadplegen.

Het is bepaald niet zo dat toen pas voor het eerst metingen ten behoeve van grondadministratie werden verricht. Grondadministratie is zelfs een van de vroegste motieven geweest om kaarten te vervaardigen! Maar vóór 1800 zijn zeer veel metingen gedaan in verband met verschillende soorten grondboekhoudingen betreffende eigendommen, tienden, waterschapsbelasting enzovoort waarbij lang niet altijd kaarten werden gemaakt. We vinden de geschreven documenten daarvan in de diverse archieven. Daarnaast is toch ook het aantal pre-kadastrale kaarten dat bewaard is gebleven zeer groot. Het is een heterogene groep kaarten die als gemeenschappelijk kenmerk heeft dat naast de topografie, informatie wordt gegeven over de verkaveling, wat betreft oppervlakte, eigenaars- of pachtersnaam en soms ook

---

12. Zie het artikel van E.Muller, "De eerste kadasterlandmeters in het Kromme Rijngebied" in *Tussen Rijn en Lek* 1990, nr 2.

grondgebruik (bouwland is dan vrijwel altijd met de kleur geel of bruin aangegeven en hooi-of weiland met olijfgroen). Doordat ze meestal op een grote schaal zijn getekend, ca. 1:1000 tot ca. 1:3000, kunnen ze veel bijzondere topografische details bevatten. Met name hierdoor zijn ze voor het lokale historische onderzoek van groot belang. Een groot aantal van deze soort kaarten is als serie vervaardigd en veelal in een band (met een bijbehorend register met informatie over de percelen) samengevoegd. Zulke verzamelingen worden kaartboeken genoemd. Terwijl de oude functie van *losse* pre-kadastrale kaarten[13] niet altijd meer is vast te stellen, geldt voor de kaartboeken en series dat ze verband hielden met de administraties van institutioneel (groot)grondbezit, met name die van landgoederen van abdijen, kloosters, kapittels en gasthuizen en in mindere mate met die van particulier grondbezit. Bij enkele kaartboeken hebben de gemeten percelen betrekking gehad op de verdeling van dijklasten, waterschapsbelasting of verponding. Het aantal kaartboeken, met name van kapittels en kloosters en gasthuizen, dat bewaard wordt in het Rijksarchief in Utrecht (afb.4) en het Gemeentearchief van Utrecht is zeer groot[14]. Hierin komen ook prekadastrale kaarten van gebieden in de Kromme Rijnstreek voor[15]. Aan deze kaarten zijn onder meer de namen verbonden van de landmeters Jan van Berck (werkzaam laatste kwart zestiende eeuw), Jan Rutgersz. van den Berch (werkzaam tussen 1593-1610), Henrick Verstralen (werkzaam eerste helft zeventiende eeuw), Jan van Diepenem (werkzaam vanaf 1631) en zijn zoon Floris van Diepenem (werkzaam vanaf 1661), Bernard de Roij (werkzaam tweede helft zeventiende eeuw) en Justus van Broeckhuysen (werkzaam tussen 1695-1724).

---

13. De in noot 7 genoemde literatuur (nrs 347 t/m 353 en nr 357) geeft van enkele losse pre-kadastrale kaarten van gebieden in de Kromme Rijnstreek de beschrijving.
14. De in noot 7 genoemde literatuur geeft de beschrijving van de kaartboeken in het Rijksarchief in Utrecht op p.168, kaartboek nr 26 bladwijzer VIII e.v. De kaartboeken van het Gemeentearchief wachten nog op een beschrijving.
15. C.Dekker heeft er - hoe kan het ook anders - bij zijn historisch onderzoek in het Kromme Rijngebied veelvuldig gebruik van gemaakt en er in zijn publikaties de nodige afbeeldingen van opgenomen.

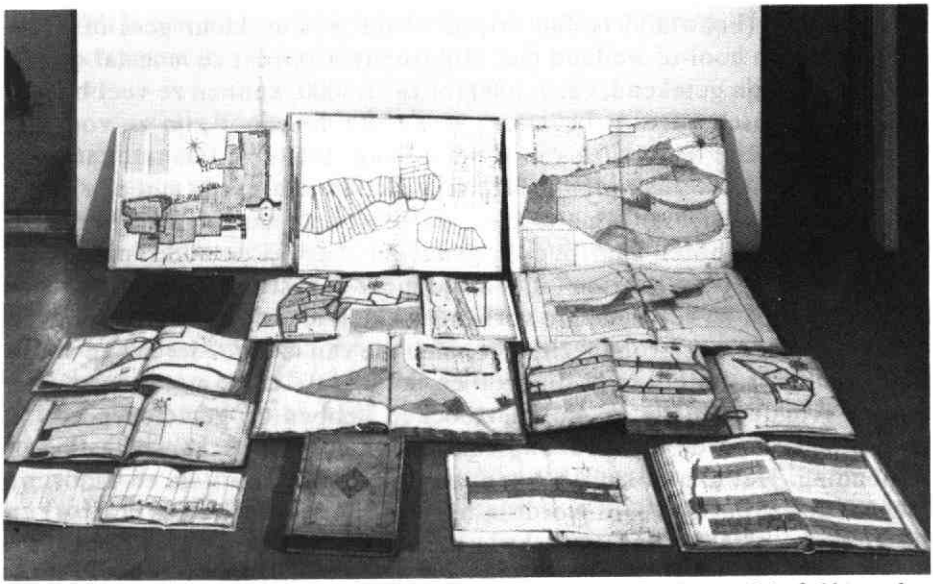

4 De kaartboeken die bewaard worden in het Rijksarchief Utrecht, diverse landmeters, 16de t/m 18de eeuw.

Civiel- en cultuurtechnische kaarten

De kaarten die gemaakt zijn naar aanleiding van civiel- en cultuurtechnische werken zijn onder andere in verband te brengen met landontginning (veenafgraving en het in cultuur brengen van woeste gronden), wegaanleg, bebouwing en riviercorrectie (de aanleg van dammen, dijken, kribben, sluizen, kanalen enz.). Er is over het algemeen weinig van deze kaarten in de archieven en de afzonderlijke kaartenverzamelingen terug te vinden. De oorzaak hiervan is niet geheel duidelijk, maar verhoogde slijtage door het werken met dit soort kaarten in het terrein kan ertoe hebben bijgedragen dat ze eerder werden weggegooid. De rivierkaarten zijn nog het meest bewaard gebleven. Van de Kromme Rijn afzonderlijk zijn geen kaarten bekend, maar wel van de Lek[16]. Bij deze technische kaarten moet men er

16. Zie C.Koeman. *Handleiding voor de studie van de topografische kaarten van Nederland 1750-1850*. Groningen, 1963. Nrs R 129, R 154, R 156, R 157, R 158, R 159 en de in noot 7 genoemde literatuur op

trouwens op bedacht zijn dat ze een plansituatie kunnen weergeven die niet als zodanig gerealiseerd behoeft te zijn.

Militaire kaarten[17]

Er bestaan veel kaarten die met militaire aangelegenheden in verband zijn te brengen, namelijk specifieke topografische overzichtskaarten en kaarten van fortificaties, inundaties en militaire operaties.

Tot de eerste groep behoren de overzichtskaarten die in eerste instantie alléén voor militair gebruik bestemd waren en uit het oogpunt van geheimhouding niet in druk werden uitgegeven. Ze verschillen qua inhoud niet van de al genoemde topografische overzichtskaarten en geven daarom eigenlijk niet direct aanleiding om ze 'militaire kaart' te noemen. De kaarten van Chr. 's Grooten (afb.1) behoren er toe. Deze serie kaarten werd vervaardigd in opdracht van Philips II ten behoeve van het militaire optreden van de Spanjaarden in de Nederlanden. Uit de zeventiende en het begin van de achttiende eeuw zijn heel weinig overzichtskaarten te noemen die uitsluitend voor militair gebruik bestemd waren. In de daaropvolgende periode tot en met het eerste kwart van de negentiende eeuw kwam een aantal gedetailleerde (regionale) overzichtskaarten tot stand die uit militair oogpunt waren vervaardigd en niet in druk verschenen. Voor een klein (noordelijk) deel van het Kromme Rijngebied is van belang te noemen de kaart van het militair-strategisch zo belangrijke gebied van de Hollandse Waterlinie van de landmeter P.A.Ketelaar, die voltooid werd in 1781[18].

Deze regionale karteringen werden uiteindelijk opgevolgd door de reeds genoemde *Topografische en Militaire Kaart* (TMK), vervaardigd door officieren van de 'Generalen Staf' in het tweede kwart van de negentiende eeuw. Deze kaart is in feite de oer-uitgave van de huidige officiële topografische kaart van Nederland, die - voortdurend vernieuwd - wordt uitge-

---

p.150 nr 761 (de zeer grote manuscriptkaart van de Rijn en de Lek van Schenkenschans tot Vianen, 39 x 397 cm, vermoedelijk omstreeks 1670 gemaakt door Isaac van Geelkercken).

17. De meest omvattende publikatie over dit onderwerp is F.W.J.Scholten, *Militaire topografische kaarten en stadsplattegronden van Nederland, 1579-1795*, (proefschrift), Alphen aan den Rijn, 1989.

18. Deze kaart is te raadplegen in het Algemeen Rijksarchief in Den Haag (kaartenverzameling, Genie-archief H 50 en 55).

geven bij de Topografische Dienst te Emmen. Nog altijd worden deze kaarten, die beslist niet meer primair voor militair gebruik bestemd zijn, door velen aangeduid met de archaïsche term 'stafkaart'.

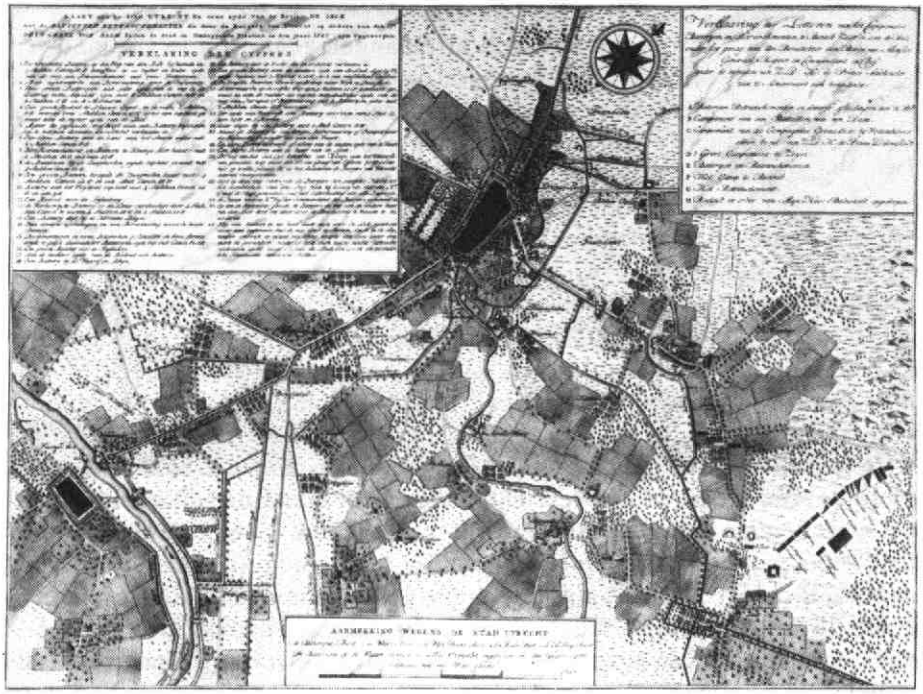

Afb. 5: Kaart van de stad Utrecht en eene zyde van de revier De Leck met de Batteryen retranchementen die door de burgers van Utrecht ... in den jaare 1787 zyn opgeworpen. gegraveerd door C.H.Koning, uitgegeven door D.M. Langeveld in 1789 (Gemeentearchief Utrecht HA S 87.2)

De echte, vóór en meestal dóór militairen vervaardigde kaarten zijn die welke verdedigingswerken (vestingen, forten, schansen en retranchementen), inundaties (waterlinies), kampementen enzovoort tot onderwerp hebben. Met name de Tachtigjarige Oorlog (1568-1648), maar ook de latere gewapende conflicten hebben veel van dit soort militaire kaarten opgeleverd.

Voor het Kromme Rijngebied is van belang te wijzen op enkele kaarten die ontstonden tijdens de patriotse opstand in de jaren 1786-1787. De patriotten hadden in augustus 1786 de macht in de stad Utrecht in handen gekre-

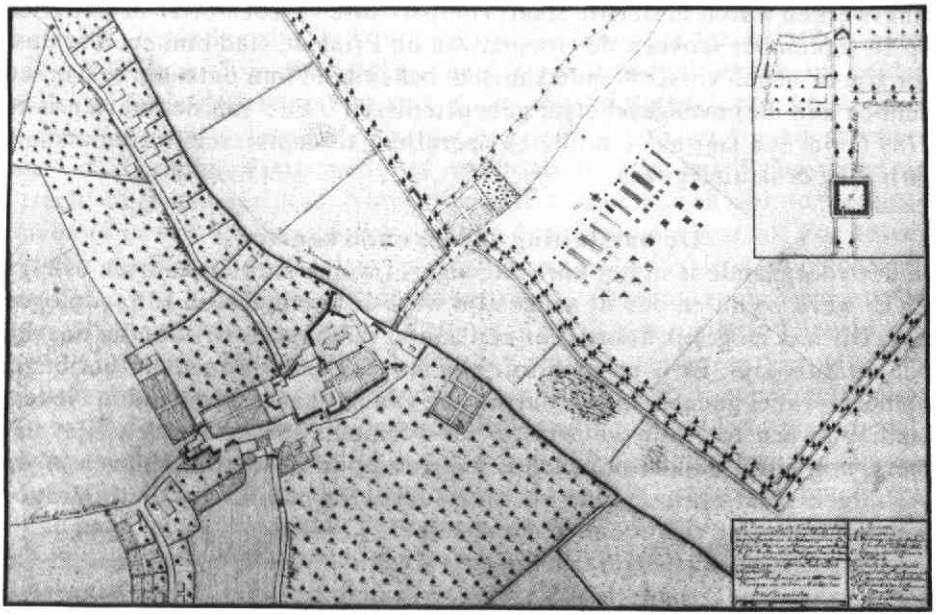

Afb. 6: "Plan ou carte topographique d'une partie du vilage de Bunnick ou a été cantonné le bataillon des grenadiers Wallon ... en 1787" getekend door W.Wolters.
(Gemeentearchief Utrecht HA S 87.6)

gen, waardoor de meeste prinsgezinden waren gevlucht. Een aanval van de stadhouderlijke troepen werd verwacht en de patriotten brachten de stad in staat van verdediging. Daarbij vroegen zij steun van de Staten van Holland. Intussen werden kampementen voor de troepen van Willem V ingericht buiten de stad met het hoofdkwartier in Zeist (zie afb.5). Er kwam ook een klein kampement in Bunnik te liggen (zie afb.6). In mei 1787 had een klein leger patriotten de stadhouderlijke legermacht onder leiding van de Graaf van Efferen bij Vreeswijk weten te verjagen. Kort daarna stuurden de Staten van Holland nieuwe hulptroepen onder leiding van de Rijngraaf Frederik III van Salm, die commandant van de stad Utrecht werd. Toen echter Pruisische troepen zich in september 1787 gereed maakten om de Republiek binnen te vallen om Prins Willem V te hulp te komen, ging de Rijngraaf van Salm in de nacht van 15 op 16 september op de vlucht. Utrecht was volgens hem niet te verdedigen, aan alles was gebrek en de verdedi-

gingswerken waren in slechte staat. Het patriotse verzet stortte in elkaar en op 16 september trokken de troepen van de Prins de stad binnen. Tot dusver zijn er negen verschillende kaarten bekend die hun ontstaan te danken hebben aan de bovengeschetste gebeurtenissen[19]. Een van de kaarten is in 1789 (ruim een jaar na de militaire operaties) als commerciële nieuwskaart (afb.5) in druk uitgegeven.

De ontsluiting van de oude kaarten

In het voorgaande is in het kort uiteengezet welke soorten kaarten er zijn. En er werd zo nu en dan al aangestipt waar ze te vinden en te raadplegen zijn. Dit was mogelijk doordat er een aantal publikaties bestaat die daarbij behulpzaam zijn. Er is en er wordt nog steeds, zoals ik reeds in het begin opmerkte, veel gedaan aan de ontsluiting van het kaartenbestand in Nederland. Van een totale inventarisatie zal wel nooit sprake kunnen zijn; immers, nog altijd duiken onbekende kaarten op in obscure archieven of op verborgen plaatsen in kelders of op zolders. De publikaties die bijdragen aan de ontsluiting zijn te onderscheiden in:

- gidsen voor kaartenverzamelingen
- catalogi van afzonderlijke kaartenverzamelingen
- archiefinventarissen met afzonderlijke kaartenlijsten
- catalogi van kaartententoonstellingen
- kartobibliografieën (beschrijvingen van bepaalde soorten kaarten; bijvoorbeeld betrekking hebbend op één regio, kaartauteur of thema).

Er zijn thans twee gidsen te gebruiken die uitleg geven over de kaartenverzamelingen in ons land, namelijk: C.Koeman, *Collections of maps and atlases in the Netherlands. Their history and present state* (proefschrift, Leiden, 1961) en beknopter maar bijgewerkt A.van Slobbe, *Gids voor kaartenverzamelingen in Nederland.* (Alphen aan den Rijn, 1980). Omdat kaarten ook deel uitmaken van de zogenaamde topografisch-historische atlassen, dient ook genoemd te worden: E.H.A. Verhees, *Gids voor Topografisch-Historische Atlassen in Nederland.* (Alphen aan den Rijn, 1982). Deze gidsen maken duidelijk in welke

---

19. De beschrijving van deze kaarten is te vinden in R.de Bruin en Y.M. Donkersloot-de Vrij, "Militaire karteringen in Utrecht tijdens het patriotse bewind (1787)" in: *Caert-Thresoor, Tijdschrift voor de geschiedenis van de cartografie in Nederland*, 1987, 6,3,p.33-39.

kaartenverzameling (van bibliotheek, archiefinstelling of museum) kaarten (mogelijk) te vinden zijn. Je kunt er bijvoorbeeld ook in lezen dat het Algemeen Rijksarchief in Den Haag, de Universiteitsbibliotheek in Leiden (collectie Bodel Nijenhuis) en de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam de grootste verzameling oude kaarten bezitten en dat voor de onderzoekers van het Kromme Rijngebied het kaartenbezit van het Rijksarchief in Utrecht heel belangrijk is. Natuurlijk is met deze gidsen ook te weten te komen of er van een kaartenverzameling een catalogus bestaat. Tot dusver zijn van slechts enkele kaartenverzamelingen catalogi in druk uitgegegeven. Soms is er een hopeloos verouderde gedrukte catalogus, zoals bijvoorbeeld de catalogus van de topografische atlas van het Rijksarchief in Utrecht, die van 1911 dateert. Men moet zich daar ter plaatse oriënteren; een telefonische afspraak met de kaartbeheerder is aan te raden. Er is een aantal publikaties (ik doel met name op de kartobibliografieën, die bladwijzers bevatten waarop de kaders van de kaarten zijn ingetekend) die het zoeken van kaarten kunnen vergemakkelijken; alvorens naar de kaartenverzamelingen toe te gaan is het verstandig deze vooraf te bestuderen. In het voorgaande heb ik er al enkele genoemd, zie respectievelijk noot 7, 16 en 17. Voor de atlaskaarten is te raadplegen: C.Koeman, *Atlantes Neerlandici. Bibliography of terrestrial, maritime and celestial atlases and pilotbooks, published in the Netherlands up to 1880*, 5 delen (Amsterdam, 1967-1971) met supplement voor de periode 1880-1940 (Alphen aan den Rijn, 1985).

Het zou te ver voeren hier ook maar enigszins een compleet overzicht te geven van andere historisch-kartografische bronnenpublikaties. Momenteel wordt er door medewerkers van het Geografisch Instituut van de Rijksuniversiteit Utrecht (vakgroep kartografie) aan een groots opgezette thematische bibliografie gewerkt. Wie regelmatig op de hoogte gehouden wil worden van nieuwe publikaties en tentoonstellingen op het gebied van de historische kartografie kan aangeraden worden een abonnement te nemen op het tijdschrift Caert-Thresoor, dat sinds 1981 bestaat en vier maal per jaar verschijnt[20].

Odijk,
Y.M. Donkersloot-de Vrij (kaart-historicus / geograaf

---

20. Opgave van abonnementen (f 22,50 per jaar): Caert-Thresoor, Postbus 68, 2400 AB Alphen a/d Rijn, tel. 01720-72458.

Het laatste koninklijke bezoek aan kasteel Duurstede in 1642

Prins Willem II en Prinses Maria Stuart (schilderij door Anthonie van Dijck in het Rijksmuseum te Amsterdam.

In 1641 werd in Engeland het huwelijk gesloten tussen kroonprinses Mary en prins Willem, zoon van stadhouder Frederik Hendrik en Amalia van Solms. Mary was de oudste dochter van koning Karel I en Henriëtte Marie (dochter van Catharina de Medici). Het koppelen van de 15-jarige prins aan de vier jaar jongere Engelse prinses paste in de ambities van de familie van Oranje om zelf tot een status te komen, die vergelijkbaar was met de verschillende Europese vorstenhuizen. Karel I op zijn beurt hoopte op politieke steun van de Oranjes en de Republiek, omdat hij met name binnenlands met grote problemen werd geconfronteerd.

Teneinde de gesloten verbintenis te beklinken drong Frederik Hendrik erop aan, dat het jonge paar een rondreis door de Republiek zou maken. Deze vond plaats gedurende enkele maanden in het eerste halfjaar van 1642, een klein jaar na het huwelijk. De uitnodiging - en de vergoeding van de kosten - ervoor kwamen van Frederik Hendrik. De stadhouder stelde zelf het ceremonieel vast, dat in acht moest worden genomen ten opzichte van koningin Henriette Marie, die haar dochter en schoonzoon begeleidde.

Naast onder andere Amsterdam wensten ook de Staten van Utrecht het koninklijk gezelschap te ontvangen. De lokatie die de Staten hiervoor kozen was kasteel Duurstede, dat hun eigendom was als rechtsopvolgers van de

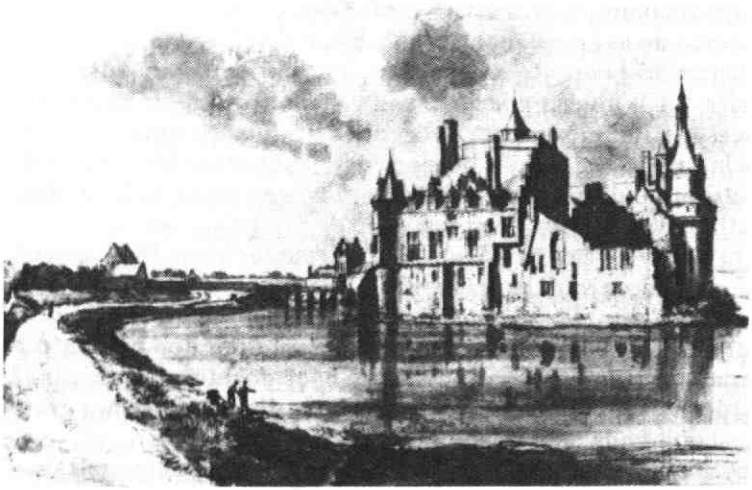

Kasteel Duurstede rond 1645, tekening door Roeland Roghman, collectie Albertina, Wenen.

Utrechtse landsheren (de bisschoppen, daarna keizer Karel V en zijn zoon koning Philips II). Het kasteel was nog juist in voldoende staat om voor een ontvangst van voorname personen te worden gebruikt. Op de tekeningen, die Roeland Roghman rond 1645 van het slot maakte, is te zien, dat de noord-oostelijke hoektoren al gedeeltelijk was ingestort. De rest van het gebouw was kennelijk nog degelijk genoeg.

Een kort verslag van dit bezoek is opgenomen in het register met notulen van de vergaderingen van het stadsbestuur van Wijk bij Duurstede. Het geeft slechts de hoofdzaken van de ontvangst, maar is om meer dan één reden interessant. Het informeert ons niet alleen over de samenstelling van het ontvangst-comité van de Staten; ook over het kasteel zelf worden enkele zaken vermeld, zelfs over de opstelling van de tafels en de plaats, die de verschillende hoge gasten daaraan innamen. Daarnaast zegt het iets over de rol, die het Wijkse stadsbestuur bij de ontvangst speelde (of juist niet speelde) terwijl er nog enige leuke feiten worden gegeven over het eerbetoon, dat het gezelschap op zijn weg door de stad Wijk ten deel viel. Hieronder volgt de tekst zoals die in het notulenboek voorkomt:

Memorie[1]

Ende sijn op donredach den 26en maij 1642 des 's morgens tijdtlick binnen Wijck gecomen de gecommitteerden van de Ed. Mog heeren Staten deser provincie, met namen de heeren Jacob van Asch van Wijck ende Aerndt van Cuijlemborgh wegen de heeren geëligeerden; jo[r] Philibert van Tuijll van Seroskercken, here tot Wulven ende jo[r] Rene van Tuijll van Seroskercken, here tot Stavenesse, Rijnhuijsen etc. (wegen de) ridderschappe; ende jo[r] Frederick Ruijsch, eerste regerende borgemeester der stadt Utrecht ende Dirck van Velthuijsen, oudtborgemeester aldaer wegen stadt ende steden; met den here Anthoni van Hilten, secretaris van de Staten.

Dewelke haer op't veer hebben begeven ende aldaer Haer Maj[t]. gewellecoomt; latende de heeren van de magistraet deser stede Wijck binnen op 't pleijn van 't casteel, die aldaer het hare mede hebben gedaen. Ende is Haer Maj[t]. aldaer van de carosse getreden ende geleijt door den prins Mouris van Bohemen naer boven; bij haar hebbende haer dochter de gemalinne van Sijn jonge Hoocheijt den prince van Oraengien, die datelick met graef Wilhem van Vrieslandt ende andre grooten daerop volgden.

Sijnde de eedtplaets van Haer Maj[t]. geordineert op de groote saell (van 't casteel), alwaer Haer Maj[t]. des middachs mael hielt; sittende in 't midden van de taeffel Sijn jonge Hoocheijt met de princesse aen 't een ende, ende de princen Mouris ende Robbert van Bohemen aen d'ander ende, ende voorts verscheijde taeffels van grooten 't ganse casteel door; wel getracteert door d'ordre van de here Balthasar de Leeuw, ontfanger der Ed. Mog. heren Staten deser provincie als hoofmeester van haer Ed. Mog.

Ende is haer Maj[t]. -naedat alles met goede ordre was toegegaendes naemiddachs omtrent vier uren afgetrocken, nemende haren wech de Vrouwpoort in, ende soo over de Merckt; alwaer beijde de compagniën van de schutterije, op 't cierlickst in de wapenen sijnde, Haer Maj[t]. waren verwachtende, ende nae 't verbijtrecken eenige salves hebben geschoten. Gaende haer Maj[t]. geaccompagneert met de bovenschreven heren gecommitteerden naer Utrecht; sijnde Haer Maj[t]., naedat alle de clocken drie of vier uren waren geluijt ende 't canon verscheijde malen losgebrandt, Godes geleijde toegewenscht.

Het verslag is geschreven in het handschrift van de stadssecretaris Gerbrand Schagen (ca. 1614-1705). Als hij zelf niet bij de aankomst en het

---

1. Gemeente Wijk bij Duurstede, stadsarchief 1300-1810, inv. nr. 51 (notulen magistraat), deel D. f. 124[v]-125[v].

vertrek van het gezelschap tegenwoordig is geweest, kan hij het ooggetuigeverslag hebben gekregen van zijn vader Johan Gerbrandsz. Schagen (ca. 1590-ca. 1671), die op dat moment eerste burgemeester was en daarom op de bewuste dag op het binnenplein van het kasteel aanwezig. Zowel vader als zoon hadden een meer dan gemiddelde opleiding genoten.

Het verslag begint met een opgave van de samenstelling van het ontvangstcomité. Hieruit komt naar voren, dat elk van de drie leden van de Utrechtse Staten was vertegenwoordigd: geëligeerden, adel, stad en steden. Het tweetal geëligeerden bestond uit een edelman en een burger; hetzelfde gold voor de twee Utrechtse stadsbestuurders. Geen van de twee groepen hoefde zich dus ondervertegenwoordigd te voelen. Het is opvallend, dat de kleine steden (Amersfoort, Rhenen, Wijk bij Duurstede en Montfoort) er in het comité niet aan te pas kwamen; deze situatie is karakteristiek voor het overwicht, dat de stad Utrecht in het derde lid van de Staten had. De secretaris van de Staten maakte het gezelschap van zeven man compleet.

Het is mooi, dat het Wijkse veer wordt genoemd. Het was daar, aan de oever van de Lek, dat de Staten-deputatie het koninklijk gezelschap welkom heette op het grondgebied van het gewest Utrecht. Dat men vanuit het zuiden kwam doet vermoeden, dat gereisd werd vanuit Buren, toen al bijna een eeuw als graafschap in bezit van de Oranjes. Het gezelschap moet tamelijk omvangrijk geweest zijn en het Wijkse veer zal wel verschillende malen heen en weer gevaren hebben, voordat iedereen overgezet was. De Engelse koningin Henriëtte Marie - ongetwijfeld gezeten in een met zes paarden bespannen rijtuig, een koninklijk privilege - zal een aantal personen in haar gevolg gehad hebben, terwijl bekend is dat ook kroonprinses Mary een eigen gevolg naar de Republiek meenam. Verder waren er de prinsen Maurits en Robert van Bohemen en graaf Willem van Friesland, die ook wel door enig personeel vergezeld zullen zijn geweest. De stoet reed over de Lekdijk door tot op het binnenplein van het kasteel; vandaar ging men direct het gebouw in. Kasteel Duurstede was eigendom van de Staten en viel waarschijnlijk - net als in de middeleeuwen - buiten de bestuurlijke en juridische macht van het stadsbestuur. De ontvangst was dan ook geheel een provinciale aangelegenheid; tekenend daarvoor is, dat de stedelijke regenten op het binnenplein van het kasteel moesten achterblijven, terwijl de hoge gasten in het gebouw aan tafel gingen. '... die aldaer het hare mede hebben gedaen ...' wordt er gezegd over de stadsbestuurders - zetten zij zich op de binnenplaats aan tafel? Het verslag geeft zelfs de plaatsen van de tafels in het gebouw aan en ook waar de voornaamste gasten zaten. Balthasar de Leeuw, ontvanger van de Staten, trad op als ceremoniemeester. Karakteristiek voor elk bezoek van hoge gasten is de opmerking, dat alles goed

was verlopen - zelfs de Staten van Utrecht ontvingen niet dagelijks koninklijke gasten! Interessant is de beschrijving van de route die het gezelschap 's middags bij zijn vertrek volgde. Er blijkt duidelijk uit, dat de hoofdtoegang tot het kasteel uitkwam op de Lekdijk: de route liep namelijk door de Vrouwepoort. Op de Lekdijk gekomen sloeg men dus linksaf, richting stad. Na de Oeverstraat ging het dan waarschijnlijk door de Peperstraat. Op de Markt gekomen werd het gezelschap opgewacht door de twee korpsen van de Wijkse schutterij (één afkomstig van de oude stad, ten westen van de Mazijk/Kerkstraat en één van de nieuwe stad of Nijpoort ten oosten van die lijn), die enkele salvo's afvuurden. Men deed dat pas, toen de rijtuigen gepasseerd waren; het lawaai zou anders te oorverdovend zijn geweest. Het is heel fraai om te lezen, dat de schutters zich voor deze gelegenheid op hun paasbest hadden uitgedost. Karakteristiek is ook het ampele klokgelui - 3 à 4 uur - dat op het voorbijtrekken van het koninklijk gezelschap de aandacht vestigde: in vroeger eeuwen werd elke gebeurtenis van enig belang door het luiden van de klokken aangekondigd. Tenslotte bleek men in Wijk bij Duurstede tenminste één werkende vuurmond te hebben, die bij deze gelegenheid werd afgevuurd. De route naar Utrecht leidde de stoet vanaf de Markt de Veldpoort uit en de Steenstraat af. Daarna reed men via een gedeelte van de Wijkersloot (parallel aan de huidige Boterslootweg) de Trekweg (vroeger: Trechtweg) op. Via de Dwarsdijkse wetering, Odijk en Bunnik kwam men in Utrecht.

Wijk bij Duurstede,
R.J. Butterman (gemeentearchivaris).

Geraadpleegde literatuur:

G.W. Kernkamp, Prins Willem II (heruitgave, 1977).

Bij het ter perse gaan van dit nummer bereikte ons het droevige bericht dat op 29 augustus de auteur van bovenstaand artikel

Rob Butterman

na een maandenlange ziekte is overleden. In het volgende nummer zullen wij nader ingaan op zijn verdiensten als archivaris, redactielid van ons periodiek en bestuurslid van de vereniging.

De redactie.

Tussen Rijn en Lek

Tijdschrift voor de geschiedenis van het gebied Tussen Kromme Rijn en Lek

24e Jaargang Nummer 4 december 1990

Inhoud van dit *speciale molen*-nummer:

In memoriam Rob Butterman		1
Molentypen, banmolen, windrecht en impost op het gemaal		3
H. Reinders:	Molen en molenaars van Bunnik	7
H. Reinders:	De Cothense molen 'Oog in 't Zeil' en zijn molenaars	18
P.M. Heijmink Liesert en O.J. Wttewaall:	Molens in de gemeente Houten	30
H. Reinders:	De Werkhovense molen	40
recensies:		
M.P. van Buijtenen en A.K. de Meijer:	Herfsttij over Oostbroeks abdij	49
S. Verbeek:	Oostbroek; abdij - buitenplaats - natuurgebied	51

Redactie-commissie: Y.M. Donkersloot-de Vrij, Odijk; L.M.J. de Keijzer, Houten; H. Reinders, Bunnik; J.E. Toussaint Raven, Odijk; O.J. Wttewaall, 't Goy.
Erelieden: A. Graafhuis, Utrecht en G. de Nie, Schalkwijk.
Eindredactie en redactie-adres: Burgweg 4, 3984 LK Odijk, tel. 03405-62019.

Secretariaat van de Historische Kring 'Tussen Rijn en Lek':
mevr. I. van der Wiele, Herenstraat 113, Werkhoven, tel. 03437-1274.
Ledenadministratie:
H.J.J. Steenman, Kalverhoeve 18, 3992 NZ Houten, tel. 03404-74644.

Lidmaatschap van de vereniging, tevens **abonnement** op dit tijdschrift:
f 30 per jaar (studenten en scholieren: *f* 15), over te maken op rekeningnummer 32.98.07.498. ten name van de Historische Kring 'Tussen Rijn en Lek' bij de Rabobank te Houten (postrekening van de bank: 214585).

T.o.v. 6965

In memoriam Rob Butterman

Op 29 augustus overleed na een korte zware ziekte, 35 jaar oud, ons mede-redactielid Rob Butterman. Voor onze vereniging, waarvan hij sinds januari voorzitter was, een groot verlies.

Hij was niet van origine afkomstig uit de Kromme Rijnstreek, maar uit Noord-Holland: op 23 juni 1955 werd hij in Aalsmeer geboren; geschiedenis (m.o.) studeerde hij aan de Vrije Universiteit in Amsterdam. In Den Haag volgde hij een opleiding aan de archiefschool waarvoor hij stage liep bij het Amsterdamse gemeentearchief.

1 Oktober 1983 kwam hij naar Houten, als archivaris van de gemeenten Houten, Cothen, Langbroek en Wijk bij Duurstede. Op de gemeente Bunnik (Bunnik, Odijk, Werkhoven) na bestreek zijn functie dus het hele Tussen Rijn en Lek-gebied. Toen zijn werk in Houten grotendeels voltooid was verhuisde hij, in 1986, naar Wijk bij Duurstede waar sindsdien de hoofdmoot van zijn werk lag. Zijn taak was het ontsluiten van archieven, wat Wijk bij Duurstede betreft in het bijzonder het oud-archief (materiaal van vóór 1811). 'Ontsluiten': dat wil zeggen voor het publiek toegankelijk maken. Dat geschiedt in de eerste plaats door inventarisatie, door het opstellen van lijsten van het in het archief aanwezige materiaal, liefst met beschrijving van de inhoud. Een hele reeks door hem gemaakte inventarissen was van deze opdracht het gevolg: die van de archieven van de gemeenten Houten, Schalkwijk, Tull en 't Waal en Cothen zijn al verschenen evenals regesten (samenvattingen) van charters (oorkonden) van Wijk bij Duurstede. De inventaris van het archief van Langbroek, die ook al klaar is, moet nog gedrukt worden.

Maar de taak van een archivaris behelst meer dan dat: hij moet ook hulp bieden aan de archief-gebruikers die, soms in persoon, soms per brief

informatie vragen voor onderzoek op vooral historisch en genealogisch gebied. Ook dit werk deed Rob Butterman, en met aanstekelijk enthousiasme.

Op nog een derde manier deed hij aan het ontsluiten van de archieven van onze streek. Naar aanleiding van door hem gevonden archiefmateriaal schreef hij artikelen, in de Wijkse Courant (soms ook gepubliceerd in het Utrechts Nieuwsblad) en in 'Tussen Rijn en Lek'. In de jaren 1984-1990 kwam er elk jaar een korter of langer stuk van zijn hand in ons blad, zo bijvoorbeeld in '84 over de Loerikse molen, in '86 over de nachtwacht van Schalkwijk, in '89 over Nederhof en Vogelpoel (Wijk); en zelfs dit jaar leverde hij nog 'vulstukjes', zoals hij het noemde, korte beschrijvingen op grond van een archiefdocument of -notitie. Een door hem voor dit tijdschrift-nummer voorbereid artikel over de molen(s) van Wijk bij Duurstede is ongeschreven gebleven.

Naast dit alles was hij bezig met een onderzoek naar de politiek-bestuurlijke geschiedenis van Wijk bij Duurstede in de tweede helft van de 17de eeuw. De scriptie hierover, waarmee hij dit jaar zijn universitaire geschiedenisstudie had willen afronden, was bijna voltooid.

En dan had hij ook nog tijd voor werk in onze vereniging, sinds '85 als lid van de redactiecommissie en sinds '87 als bestuurslid. In januari van dit jaar werd hij voorzitter.

Rob Butterman heeft veel werk verzet, en veel gedaan voor datgene waar vereniging en tijdschrift Tussen Rijn en Lek zich sterk voor maken, het geschiedenisonderzoek in het Kromme Rijngebied. Het zal, om meer dan één reden, moeilijk zijn de door zijn overlijden ontstane leemte op te vullen. En het is heel treurig dat hij zo jong zijn werk en studie heeft moeten afbreken.

De redactie.

Molentypen, banmolen, windrecht en impost op het gemaal

Molentypen

1. Het oudste molentype is de *standerdmolen*. Deze komt echter in het Kromme Rijngebied niet meer voor. Dit type molen was hier vroeger wel bekend en werd gebruikt als korenmolen. Het molenhuis, met daarin het maalwerk, bestaat uit een grote vierhoekige kast die om een zware houten spil, de standerd, rond kan draaien.

   De voor- en achterkant waren smaller dan de zijkanten, zodat hij gemakkelijk met zijn kop op de wind kon blijven staan. De molen draaide om de standerd met de windrichting mee. Van onder was de kast, of het molenhuis, met zware balken geschoord. Maar er was weinig ruimte voor iets anders dan het malen. Voor opslag van graan of meel was in dit type molen geen plaats.

2. De *stellingmolen* was een heel ander type. De wieken werden vanaf de stelling op de wind gezet, een zogenaamde bovenkruier*. Het was een molen die hoog boven de bebouwing uitstak en zo in staat was de wind op te vangen. Door zijn grote hoogte, die varieerde van 25 tot 30 meter, was er ook veel ruimte in de molen, met vaak wel vier of vijf zolders.

   In het onderste deel, de begane grond met daarbij één of twee zolders, woonde de molenaar met zijn gezin. De bovengelegen ruimten waren in gebruik als opslagruimten.

3. De *belt- of bergmolen* is te vergelijken met de stellingmolen. In plaats van een stelling werd een berg grond rond de molen aangebracht met een vlakke bovenkant, van waaruit de molen op de wind werd gezet, dus ook een bovenkruier.

   De ingang van de molen lag in de berg, vaak groot genoeg om met paard en wagen binnen te rijden.

4. De *grondmolen* of *grondzeiler* (ook een bovenkruier) is een type dat overeenkomt met de stellingmolen en de belt- of bergmolen met dat verschil, dat de molen minder hoog was en vanaf de grond op de wind werd gezet.

---

*. een bovenkruier is een windmolen waarvan de kap beweegbaar is.

De drie voorgaande molentypen werden met een rond stenen molenhuis gebouwd. Maar ze komen ook voor in hout, met planken of riet bekleed. De vorm kon zes- of achtkantig zijn.

5. De *wipwatermolen* was een molen die werd gebruikt om het overtollige water van een polder af te malen. Dit molentype is ontwikkeld uit de standerdmolen. In plaats van meel werd onder in de molen een wiel aangebracht waaraan een scheprad was bevestigd. Het wiel met het scheprad werd vanaf de wiekas door de koningsspil aangedreven. Door de aandrijving van de wieken boven en de werking van het scheprad beneden ging de molen licht schudden, ook wel wippen genoemd.

Hier volgen enkele opmerkingen ter verklaring van begrippen die verband houden met molens en malen in het verleden. De eerste twee stammen uit de middeleeuwen, de derde uit de 16de eeuw.

Banmolen

In de middeleeuwen was één van de zogenaamde heerlijke rechten het recht van de heer van een bepaald gebied om de boeren aldaar te verplichten uitsluitend gebruik te maken van de door hem geïnstalleerde molen(s). Daarvoor moesten de gebruikers natuurlijk betalen, in natura (graan) of geld. Een dergelijke molen werd banmolen genoemd. (Ban betekent onder andere rechtsgebied: het gebied waar de (gerechts)heer of de door hem aangestelde schout mag bannen, dat wil zeggen: ge- en verbieden.) Dit recht bestond in de Nederlanden officieel tot 1798, toen de heerlijke rechten werden afgeschaft. Tegen deze achtergrond moet men de boete zien die enkele boeren uit Houten en 't Goy in 1489 opgelegd kregen omdat zij hun koren niet op de Goyse molen hadden laten malen 'soe die van Houten en 't Goy schuldich syn te maelen'.

Windrecht

Een ander recht dat toen verdween was het windrecht. Dit was vanouds een aan de koning toekomend hoogheidsrecht, maar kwam veelal door belening, schenking of usurpatie in handen van zijn leenmannen. In de Nederlanden waren dat de landsheren: de graven, hertogen, en de bisschop van Utrecht in zijn hoedanigheid van wereldlijk heerser van het Sticht. De bezitter van het windrecht kon windmolens bouwen en exploiteren of andere toestemming daartoe verlenen tegen betaling van windpacht, ook windgeld genoemd. In enkele gebieden was de wind vrij, bijvoorbeeld in Drenthe, waar de buren het gebruik van de wind zelf konden regelen.

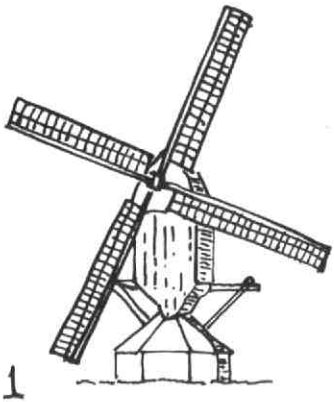

1

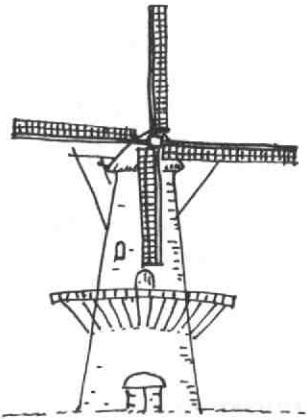

2

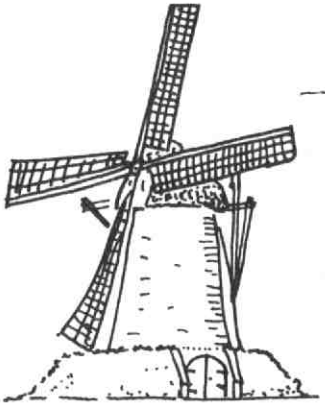

3

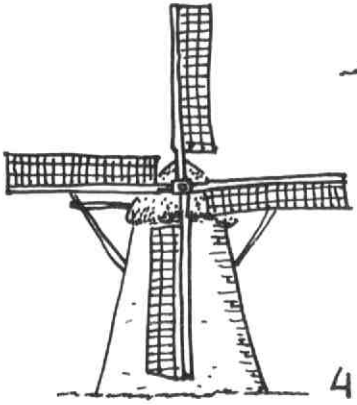

4

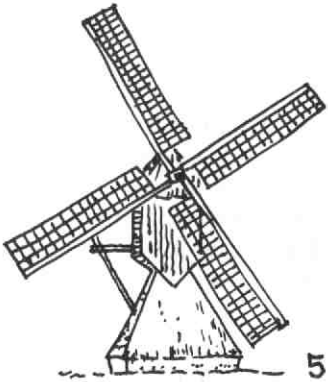

5

1. standerdmolen.
2. stellingmolen.
3. bergmolen.
4. grondzeiler.
5. wipwatermolen

Impost op het gemaal

Sinds het begin van de periode van de Republiek, toen op van alles en nog wat door de overheid belasting geheven ging worden om aan geld voor de oorlog tegen Spanje te komen, werd - onder andere - het malen van graan belast. Verscheidene verordeningen betreffende de impost op het gemaal zijn gepubliceerd in Van de Water's Groot Placaatboek. Net als andere belastingen werd deze veelvuldig ontdoken, wat aanleiding was tot het herhaaldelijk uitvaardigen van 'ordonnanties', 'appointementen', 'placaten', 'publicaties' en 'instructies'.

De redactie.

literatuur:

- P. de Groot, *Molens van Nederland*, Amsterdam, 1974.
- *Molenboek provincie Utrecht*, Stichting de Utrechtse Molens, Bussum, 1972.
- J.Ph. de Monté ver Loren, *Hoofdlijnen uit de ontwikkeling der rechterlijke organisatie in de Noordelijke Nederlanden tot de Bataafse omwenteling*, 6e druk, bewerkt door J.E. Spruit, Deventer, 1982.
- *Monumenteninventarisatie provincie Utrecht*, inmiddels verschenen over het Kromme Rijngebied de delen: Houten (1e deel), Bunnik en Cothen.
- F. Stokhuyzen, *Molens*, Bussum, 1963.
- J. van de Water, *Groot Placaatboek ... der edele mogende heeren Staten 's lands van Utrecht*, II, Utrecht, 1729, 725-766.

Molen en molenaars van Bunnik

De eerste gegevens over de Bunnikse korenmolen dateren van rond het jaar 1600, maar er moet ongetwijfeld al eerder een molen zijn geweest, vermoedelijk al wel sinds de 14e eeuw, mogelijk nog vroeger. In het verleden kon men meel namelijk niet erg lang goed houden. De meeste huizen waren vochtig, de bewaarmethoden primitief. Meel bederf snel en men moest daarom vaak met graan naar de molen. De afstanden waren weliswaar gering, maar de wegen slecht, de wind onbetrouwbaar en de molens traag. Het gevolg was dat er in vrijwel ieder dorp, hoe gering ook, een molen voorkwam. Bunnik is ontgonnen tussen de 9e en 14e eeuw. Sedert de 14e eeuw had Bunnik zo'n 200 inwoners die redelijk welvarend waren zodat ze zich een eigen stenen kerk konden veroorloven. Die stenen kerk bestaat nog steeds in het centrum van Bunnik en biedt plaats aan circa 300 kerkgangers. Voor zo'n gemeenschap was een eigen molen wel nodig, want zoals gezegd, het waren maar primitieve molens die maar een kleine hoeveelheid graan tegelijk konden malen en stil stonden als de wind wegviel. Om dit op te vangen hadden sommige molenaars een rosmolen naast de windmolen. Als er geen wind was, werd het paard ingespannen en kon men met paardekracht malen. Dat gold met name voor stadsmolens die niet alleen koren maalden, maar ook industrieel in bedrijf waren (oliemolens etc) zoals je ze kon vinden in Wijk bij Duurstede en vooral in Utrecht, maar ook in Werkhoven. Kleinere molenaars konden zich die luxe meestal niet permitteren. Als de wind wegviel, was het wachten geblazen. Uit Cothen weten we dat de boeren dat niet zo erg vonden[1]. Ze zetten hun wagens in de rij en doken de kroeg in, waar ze vaak maar weer met moeite uit te krijgen waren. Men keek niet op een dag (borrel) meer of minder.

Tijdens het onderzoek naar de molen uit Werkhoven kwam ik toevallig een kaartje in het archief van Beverweerd tegen, waar de Bunnikse molen uit 1711 op wordt afgebeeld (afb. 1). De oudste echte lijkende afbeelding die ik ken van de Bunnikse molen dateert van 1769 en is van de hand van Dirk van den Burg (afb. 2). Op deze afbeelding zien we links het molenhuis dat er nu nog steeds staat en waar o.a. groothandel van Dijk in is gevestigd. Rechts is de hofstede Ter Hul te zien en de tekenaar moet dus op de Provincialeweg hebben gestaan, ongeveer ter hoogte van de huidige Gereformeerde kerk De Gaarde. Door bebouwing is dit heden niet meer te controleren. De

1. Mededeling van gemeentesecretaris L.C.H. D'Hert uit Cothen.

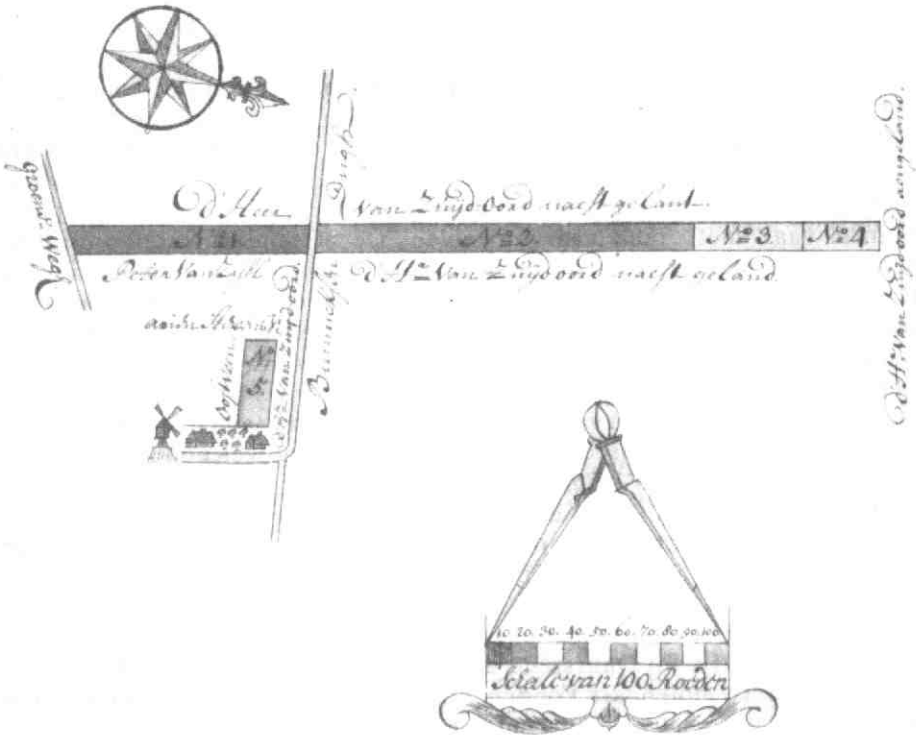

Afb. 1: Tekening uit 1711 van Theodorus Backer waar de Bunnikse molen als oriëntatiepunt voor een Beverweerdse tiend op voorkomt. R.A.U., huis Beverweerd, 175 v.

molen zelf was in 1769 nog een standerdmolen op vier kolommen. Bij dit soort molens was de verbinding tussen de wieken en de molensteen vast. Ze zaten samen in een kast die in z'n geheel op de wind moest worden gedraaid. Dat was een zware klus want het moest met de hand gebeuren. De zakken graan werden op windkracht naar boven gehesen en het graan liep van boven de molen via de molenstenen naar beneden, waar het weer in zakken werd opgevangen. De kwaliteit van het graan varieerde -afhankelijk van de manier waarop de boer het aanleverde- van slecht tot abominabel. Sommige keuterboeren waren echte viespeuken en letten niet erg goed op hun graan. De ratten liepen er doorheen en hun keutels gingen met het

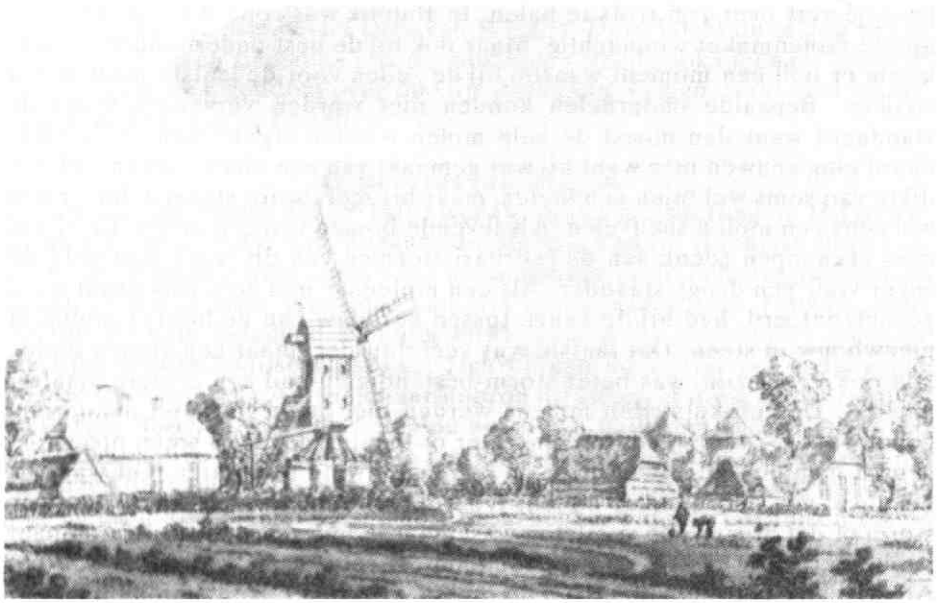

Afb. 2: De standerdmolen te Bunnik. Tekening door Dirk van den Burg, 1769. RAU, topografische atlas nr. 713.

graan mee de molen in. Het resultaat was een bruine soort meel/poep combinatie, dat onverkoopbaar was en dus door die boeren zelf maar werd gegeten. De molenaar had het bij deze keuterboertjes vaak liever over keutelboertjes[2]. De grotere boeren, vooral zij die voor de markt produceerden, hielden hogere standaarden aan, maar in de meeste gevallen was de kwaliteit die de molenaar met z'n stenen wist te bereiken veel slechter dan wat we nu aan fabrieks-gemalen brood gewend zijn. Het is bepaald niet zo dat graan dat op de molen gemalen wordt kwalitatief beter is.

Die situatie bleef tot rond 1800 bestaan. Toen was de houten standaardmolen uit de mode, hetgeen niet betekende dat al die molens direct vervan-

2. mededeling van een oud molenaarster uit deze streek.

gen werden. Tenslotte had een molen een lange levensduur en was de molenaar in staat om bij windstilte zelf kapotte onderdelen te vervangen en een kwastje verf over zijn trots te halen. In Bunnik was rond die tijd zelfs een aparte molenmaker woonachtig[3] Maar ook bij de best onderhouden molens kwam er ooit een moment waarop hij de zeilen voor de laatste maal moest strijken. Bepaalde onderdelen konden niet worden vervangen zoals de standaard want dan moest de hele molen worden afgebroken. Zo'n standaard ging eeuwen mee want hij was gemaakt van een eikeboom en had een dikte van soms wel bijna een meter, maar bij zeer zware storm wilde er nog wel eens een molen sneuvelen. Als levende bomen van een meter dik al wel eens afknappen (denk aan de februari-stormen van dit jaar), dan gold dit zeker voor een droge staander. Als een molenaar met zo'n calamiteit werd geconfronteerd, had hij de keuze tussen herbouw van de houten molen of nieuwbouw in steen. Dat laatste was veel duurder, maar een stenen molen kon ook hoger zijn, was beter storm-bestendig en had een grotere maalcapaciteit. Dergelijke stenen molens werden niet meer vierkant, maar rond gebouwd. De romp werd tot een meter of twintig/dertig in steen opgetrokken en men hoefde alleen maar de kap op de wind te draaien. Dit was ook het geval met de Bunnikse molen. We weten niet of hij gesneuveld is in een storm of dat hij gewoon versleten was, maar in ieder geval was de molenaar kapitaalkrachtig en kon hij zich steenbouw veroorloven.
Als we eens naar de namen van de molenaars gaan kijken, dan kunnen wel tot het jaar 1600 terug. In het oudschildgeld[4] (een belasting op onroerend goed) staat voor dat jaar ene Jan Jansz. als eigenaar en molenaar te boek. Over de molenaars weten we niet al te veel want er is uit die tijd niet zo veel archiefmateriaal. Wel ben ik er in geslaagd een sluitende lijst van eigenaren en huurders te maken. Onder de molenaars zitten mensen met prachtige namen zoals Jan Cornelisz Stam van Thoorn en Elisabeth de Provier, regenten als Thomas en Arnoldus de Wijkersloot, maar ook streekgenoten als Cornelis van Odijk en Arien Gerritsz van Eep, die zich ook wel: van Bunnik noemt[5]. Meestal was de molenaar ook eigenaar, maar in 1728, een moeilijke

---

3. Het betreft Willem Dunk. zie: H. Reinders, *Bunnik rond 1800*, doctoraalscriptie geschiedenis, RUU 1982 (niet gepubliceerd, in te zien op het instituut voor geschiedenis van de Rijksuniversiteit Utrecht)
4. RAU, Staten van Utrecht 971-972 en Gemeentearchief Bunnik No. 28 (1716, 1735, 1745, 1776 en 1796). De lijst van 1716 gaat terug op die van 1599 en mogelijk zelfs op die van 1536.
5. Alle gegevens stammen uit het schepenenregister te Bunnik, vroeger

tijd, is de molenaarsweduwe gedwongen om de molen te verkopen aan notaris Donk uit Utrecht die er een jongere zoon van Van Eck uit Cothen op zette en toen die niet beviel Dirk van Wiggen. Deze kocht de molen van de notaris in 1738 en sindsdien zijn de molenaars steeds ook eigenaar geweest. In 1765 gaat de eigendom over op Gijsbertus van Viegen, waar veel bijzonderheden over zijn te vertellen.

Gijsbertus van Viegen

Gijsbertus van Viegen (1735-1810) werd geboren in Amerongen. Hij trouwde in 1763 met Seitje van Wiggen, de dochter van de Bunnikse molenaar Dirk van Wiggen[6], staat sinds 1763 als molenaar in de belastingboeken[7] en kocht de molen twee jaar later van zijn schoonvader voor *f* 4000,-, welk bedrag hij hem helemaal schuldig blijft. Alleen de rente (4%) moet hij jaarlijks betalen[8]. Gijsbertus weet zich binnen korte tijd een belangrijke positie te verwerven. Als molenaar hoorde hij alleen al door zijn beroep tot de dorpsnotabelen want hij betaalde nogal wat belasting en had nogal wat maatschappelijk functies. In de jaarlijkse dorpsbelastingen betaalde hij bedragen die varieerden tussen 5 en 10% van het dorpstotaal[9]. Hij behoorde met mensen als kasteelheer Pesters en kroegbaas van Broekhuizen tot de hoogst aangeslagenen. Hij had personeel in dienst, niet alleen voor de molen maar ook voor de bakkerij die hij exploiteerde en het land dat hij bebouwde. Naast de molen met de 2 morgen grond er om heen had hij op 7-11-1765 van Dirk van Wiggen 2 morgen bouwland genaamd de Nawee (in 1832 kadastraal: Bunnik sectie A nr. 280) gekocht en het Slot, met 449 roe-

---

genummerd Rijksarchief Utrecht, Rechterlijk Archief 1347 deel 1-7. Deze nummering is door het Rijksarchief helaas gewijzigd. De stukken bevinden zich thans in het nieuwe archief 'Dorpsgerechten'.

6. Gegevens uit de doop, trouw en begraafboeken van de Hervormde Gemeente Bunnik, aanwezig in fotokopie op het RAU, leeszaal, groene fotokopie-boeken 65-65.
7. diverse gemeentelijke belastingen in het oud archief van de gemeente Bunnik, zoals de binnenlandse lasten (gemeentearchief Bunnik 19-20), het consumptiegeld (gemeentearchief Bunnik 41-43) en bijv. de 100e penning (gemeentearchief Bunnik 50 en 52).
8. Rijksarchief Utrecht, Dorpsgerecht Bunnik 1765 november 11.
9. Gemeentearchief Bunnik, diverse belasting-gegevens zoals het consumptiegeld, No. 41-43.

den, toen nog met de uitgang aan de Langstraat[10]. Een morgen is ca. 0,85 Ha. Iedere morgen bestaat uit 600 roeden zodat een rode ca 14 M^2 is. Hij was actief op de onroerend-goed-markt, waar hij belegde in arbeidershuisjes[11]. Men kon niet om hem heen toen er een schepen moest worden benoemd[12], en ook niet toen er in de Hervormde Gemeente ouderlingen en diakenen moesten komen[13] of een diaken en in de Franse tijd werd hij lid van de grondvergadering[14] etc. etc. Hij kocht zijn militaire dienst uiteraard af[15]. In 1800 had hij genoeg gespaard om de houten molen te laten vervangen door een stenen grondzeiler. Dat zal wel een slordige duit gekost hebben. Hij liet er zelfs een molensteen in maken met daarop een verwijzing naar het Bijbelverhaal van Ruth en Boaz (Ruth 2) zoals het een goed ouderling in die tijd betaamde.

---

10. RAU, Dorpsgerechten, Bunnik, 7 november 1765.
11. Zo kocht hij op 12-9-1793 op een veiling voor *f* 510,= een dubbel huis in de Langstraat waarvan de voorkant door Frederik van Dort voor 26 en een halve gulden en de achterkant door Jacob Wesselse voor 21 en een halve gulden werd gehuurd. (RAU, Dorpsgerecht Bunnik, 1793 september 12). In 1832 gaf het kadaster dit huis met erf de nummers: Bunnik sectie A nr 173, 174 en 175.
12. Blijkens de schepenenregisters treedt hij als schepen op sinds 1767 tot de Franse inval in 1795, en ook weer in 1803. De lijsten met benoemingen van schepenen zijn niet meer compleet. Zo ontbreken de jaren 1701-1766 en zitten er kleinere hiaten na 1769 (Gemeentearchief Bunnik 7).
13. RAU, Hervormde Gemeente Bunnik no. 1 o.a. p. 26, 41, 79 en 97. In 1795 werd door de Classis Rhenen/Wijk een kerkeraad van twee ouderlingen en twee diakenen in Bunnik ingesteld. De vier kerkeraadsleden zaten twee jaar. Elk jaar werd er een nieuwe ouderling en een nieuwe diaken gekozen. Gijsbertus was van de oprichting tot 1797 ouderling. Hij was niet herkiesbaar omdat zijn zoon Souverein diaken werd. Eveneens was hij ouderling in 1802 en 1803, nadat zijn zoon Souverein diens termijn had uitgediend en van 1808 tot zijn dood in 1810. Dat laatste is overigens merkwaardig, want hij was in 1805 naar Zeist verhuisd maar een terugkeer is mij niet bekend.
14. Gemeentearchief Bunnik No. 9.
15. Gemeentearchief Bunnik No. 93.

De tekst luidt:

"Gysbertus
van Viegen oud 64 jaar
heeft den eersten
steen aan dj[16]t gebouw
gelegt opden 23 mey 1800
Ruth dje gjng het koorn leezen
jk maal het fyn alzonder vreesen
djt js der molenaars genoegen
daarom wjlt het my toevoegen[17]

In deze jaren was de Bunnikse molen op z'n top. Gijsbertus was een gezien man, het ging hem voor de wind en hij kon zich in 1804 de luxe van een renteniersbestaan veroorloven. Vanaf dat moment wordt de verdere geschiedenis van de Bunnikse molen er een van een trieste aaneenrijging van schulden en jong-gestorven molenaars. Gijsbertus verliet de molen in 1804 en ging wonen in het Slot[18]. Naar dit huis is de Bunnikse straat Het Slot genoemd. Het staat links van de hoofdingang van de supermarkt C-1000. Zijn zoon Souverein "kreeg" de molen van vader Gijsbertus, maar moest zijn vader jaarlijks een flink bedrag betalen. Hij trouwde en ging een gelukkige toekomst tegemoet - naar het scheen[19]. Zijn vrouw was hoogzwanger van het eerste kind toen Souverein plotseling kwam te overlijden. Hij werd bijgezet in de grafkelder van zijn vader[20]. Misschien had die in 1793 beter

---

16. tussen de I en de J werd hier geen onderscheid gemaakt.
17. De molensteen is nog steeds aanwezig in de molenromp. Hij is te zien via het kantoortje van de huidige benzinepomp van Van Zijl B.V. in de Molenweg te Bunnik.
18. Vroeger genummerd in de Langstraat, na de aanleg van de Eendrachtstraat hernummerd: Eendrachtstraat 11 en thans ingebouwd in het winkelcentrum "Het Slot" en hernummerd tot: Het Slot 30.
19. Het was ongebruikelijk dat inwonende kinderen zelfstandig taken vervulden, maar de dertigjarige Souverein werd eind 1798 diaken. Daardoor kon zijn vader niet herkozen worden tot ouderling. Het is mij niet bekend waarom hij zijn twee-jarige termijn niet afmaakte en al na een jaar bedankte. Was hij soms ziekelijk?
20. RAU, leeszaal, Groene fotokopieboek No. 65.

niet grafkelder 13 kunnen kopen[21], maar een ander nummer. Hoe het ook zij, ze stond er alleen voor, zonder kostwinner, zwanger zodat ze zelf dit zware werk niet aankon en met hoge lasten. Toen de baby er was, verloste schoonvader Gijsbertus haar van de financiële last. De overeenkomst waarbij Souverein de molen kreeg in ruil voor een soort lijfrente werd herroepen[22], maar vader Gijsbertus had toch echt geen zin om op z'n 65e lang molenaar te blijven. Hij riep zijn tweede zoon Dirk -pachtmolenaar in Zeist- terug en schonk hem de molen op dezelfde voorwaarden als Souverein. Met Dirk liep het beter af. Hij zou nog vele jaren leven en ook de maatschappelijke functies van zijn vader "erfde" hij. Zo volgde hij zijn vader bij diens vertrek naar Zeist als ouderling op en werd in 1813 door Koning Willem I benoemd tot raadslid en loco-burgemeester. Financieel had hij het wat minder breed want hij moet enkele malen flinke hypotheken op de molen nemen o.a. bij (de later in Odijk begraven) Everard Kol die toen net een bank aan het opzetten was met Vlaer, zijn schoonvader, de bekende bank Vlaer en Kol, en ook moest hij lenen bij Johanna Adriana Pesters, de zus van de "baas" van Bunnik[23]. Een meevaller was de erfenis die de vrouw van Dirk kreeg van haar tante Elisabeth van Dijk. Ze erfde slechts 1/15, maar dat was altijd nog ƒ 1.920! (Een arbeider verdiende toen 300 gulden per jaar, nu 20.000, het ging dus om zes jaarlonen en de hele erfenis was naar ons geld gerekend 15x20.000= ƒ 300.000). Maar als hij na tien jaar op de molen nog steeds geen grond heeft bijgekocht en zelfs in 1821 het Slot moet verkopen aan de beruchte huisjesmelker Jacomina Bringenberg, kunnen we wel de conclusie trekken dat Gijsbertus misschien beter de

---

21. RAU, DTB Bunnik, Groene fotokopieboeken leeszaal No. 65: lijst van eigenaren van graven in de kerk.
22. Dorpsgerecht Bunnik, 1805 februari 12.
23. Willem Nicolaas Pesters van Cattenbroek (1756-1833), eigenaar en bewoner van de buitenplaats de Niënhoff in Bunnik, had in de Franse tijd formeel geen functies omdat hij Orangist was, maar was informeel gewoon de baas in het dorp gebleven, al was het alleen maar omdat hij het halve dorp in eigendom had en zonder zijn jaarlijkse bijdrage de Hervormde kerk het niet kon bolwerken. Als Pesters zelf de kredietwaardigheid van de debiteur niet helemaal vertrouwde, stuurde hij deze nog wel eens door naar zijn familieleden, vooral naar familieleden waar hij ruzie mee had. Johanna Adriana zou overigens later ongehuwd sterven en alles aan Willem Nicolaas nalaten.

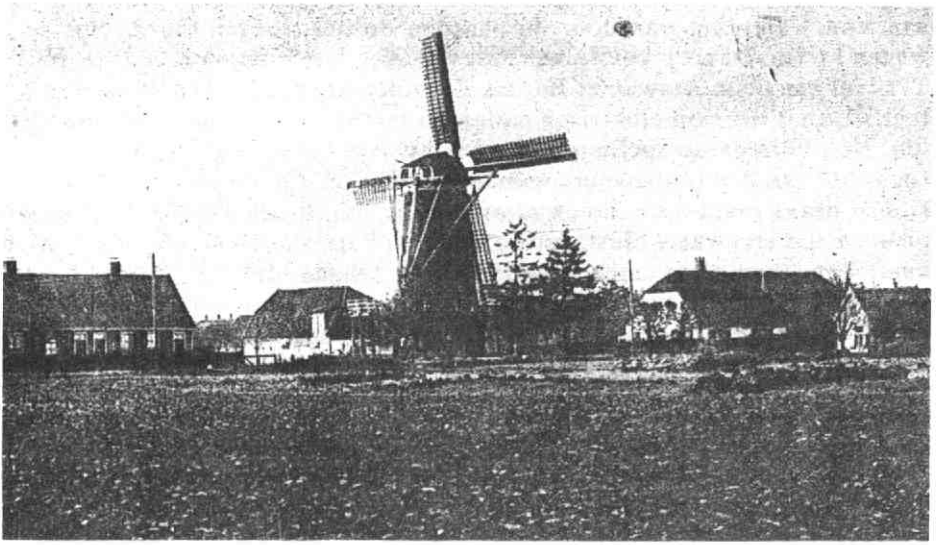

De Bunnikse molen begin jaren dertig.
RAU, Topografische Atlas 129-3.

houten molen had kunnen laten staan. In 1831 wordt ook Dirk bijgezet in kelder 13, bij zijn enige zoon Cornelis. Er bleven twee dochters over, waarvan de jongste met Grardus van E(e)de(n) trouwde, die het bedrijf voortzette. Ook in de latere geschiedenis zou het steeds een trieste aaneenrijging worden van jong-overleden molenaars en weduwen die achterblijven met kleine kinderen. Molenaar was een zwaar en gevaarlijk vak, al kon je er wel goed in verdienen. De nazaten van de families van Viegen en Grardus van Eeden wonen nog steeds in deze omgeving. Wat dacht U van namen als de voormalige domorganist Stoffel van Viegen en de keeper van FC Utrecht Jan Willem van Ede?

Tot begin deze eeuw waren de molenaars steeds hervormd. Daarna komt Gerrit v.d. Hoven, de eerste katholiek op de molen. Over diens dood doen twee verschillende versies de ronde. In de ene zou hij niet goed uitgekeken hebben en onder de trein zijn gekomen. Omdat de trein niet hard reed, overleefde hij het, liep naar huis en vertelde daar zijn vrouw lachend hoe hij onder de trein was gekomen - en viel dood neer. In de tweede versie -die ik van een oud leerlinge van de Barbaraschool hoorde- zou hij bij het station zakken meel aan het laden zijn geweest, toen de stoomfluit van de houtwerf

van Van Dam ging waardoor de paarden op hol sloegen en hij onder de wagen kwam. Daarop kon "ome" Piet van Zijl, boerenzoon op de boerderij Ter Hul aan de molenweg in Bunnik de molen kopen. Hij moderniseert het bedrijf, gaat over op elektrisch malen en laat de wieken naar beneden halen. Hoe curieus de spelingen van het lot zijn bleek in de vijftiger jaren, toen Piet van Zijl brandweercommandant was en zijn molen, in gebruik als silo, in brand raakte. De molen was namelijk volgestouwd met zakken graan en als je die met water blust, zetten ze uit en barst de molen uit elkaar. Men heeft hem toen maar laten branden en de schade viel eigenlijk wel mee. Weliswaar zijn alle vloeren eruit gebrand, maar de muren lijken intact. Hopelijk is er op de gemeentebegroting over een aantal jaren weer eens een meevaller van een paar ton, zodat na de Werkhovense molen, ook de Bunnikse in oude glorie hersteld kan worden.

Bunnik,
Henk Reinders.

Literatuur:

- C. Dekker, *Het Kromme Rijngebied in de Middeleeuwen*, Zutphen, 1983.
- H. Reinders, *Bunnik*, Utrecht, 1986.
- H. Reinders, *De oude dorpskerk te Bunnik*, Bunnik, 1988.
- S. van Ginkel-Meester, *Bunnik, geschiedenis en architectuur*, Zeist, 1989.
- *Het land van de zeven tuinen*, red. J. Hagendoorn, Utrecht, 1990. (uitgegeven ter gelegenheid van het 15-jarig bestaan van het Streekverband Zuid-oost Utrecht).

Lijst van eigenaren van de molen en molenaars van Bunnik:

eigenaar		molenaar	
1599-1600	Jan Jansz.	eigenaar	
1637	Jacob Jansz.	eigenaar	
-1646	wed. Jacob Jansz.	eigenaar	
1646-1650	Jan Cz Stam v Thoorn	eigenaar	
1650-	Gerrit Dirxen	eigenaar	
?	wed. P.F. Dircx	eigenaar	
1682	Thomas v Wijkerslooth	1682-1690	eigenaar
		1690-1710	Arien Gerritsz van Eep
1697-	Arnoldus de Wijckerslooth		(ook A. Gz. van Bunnik)
-1708	wed. de Wijckerslooth		
1708-1722	Cornelis van Odijk	1710-1722	Cornelis van Odijk
1722-1728	Elizabeth van Marcelje	1722-1728	Jan Gosensz. de Cruijf
	wed. van Corn. v. Odijk		x El. van Marcelje
	hertr. met J. Gz. de Cruijf		
1728-1738	Notaris H. Donk	1728-1733	Bart van Eck
1738-1765	Dirk van Wiggen	1733-1762	Dirk van Wiggen
			(sinds 1738 ook eigenaar)
		1762-1804	Gijsbertus van Wiggen
1765-1804	Gijsbertus van Viegen		(vanaf 1765 ook eigenaar)
1804	Souverein van Viegen	eigenaar	
1804-1805	wed. van Viegen	1804-1805	Gijsbertus van Viegen
1805	Gijsbertus van Viegen	eigenaar	
1805-1831	Dirk van Viegen	eigenaar	
1831-1836	Reyertje van Viegen	1831-1836	Grardus van Eeden
	(x Grardus van Eeden)		
1836-1853	Grardus van Eeden	eigenaar	
1853-1878	wed. v Eeden	1853-1859	eigenaresse
		1859-1878	Clemens Demmeldraad
			(x wed. v. Eeden)
1878-1908	Jan van Eeden	1878-1879	Clemens Demmeldraad
			(stiefvader eigenaar)
		1879-1908	eigenaar
1908-1929	Gerrit v.d. Hoven	eigenaar	
1929-	"ome" Piet van Zijl	eigenaar	

na 1930 is de molen buiten gebruik gesteld

De Cothense Molen 'Oog in 't Zeil en zijn molenaars[1]

De laatste molens werden in onze streek stilgezet in de jaren dertig toen elektriciteit het overal won van de natuurkrachten. Vanwege het gevaar dat ze er af zouden vallen, werden de wieken kort nadien naar beneden gehaald. Gedurende een halve eeuw lagen ze ten prooi aan verval, waarbij de rieten kap het vooral moest ontgelden. De molens in Schalkwijk en Loerik zijn inmiddels afgebroken, die van Bunnik brandde uit maar de romp bleef staan, maar de Wijkse molen bleef als toeristische trekpleister bestaan.

We kunnen de molens van de verschillende dorpen vergelijken met behulp van de waarde die er in het kadaster aan werd toegekend[2]. Over die waarde moest grondbelasting worden betaald. We mogen er van uit gaan dat deze waarde een goede afspiegeling van de werkelijke waarde vormde. Deze huurwaarde was de werkelijke huur die een gebouw opbracht of de huur die het zou kunnen opbrengen. Bij een rentestand van 5% zoals die toen normaal was, is de verkoopwaarde van de molen ongeveer 20x de huurwaarde. Het blijkt dat de Cothense molen van de plattelandsmolens de laagste huurwaarde had (*f* 200) en de Bunnikse de hoogste (*f* 360). De andere molens zitten daar tussenin: (Loerik *f* 240, Werkhoven *f* 260 en Tull en 't Waal *f* 300). De verschillen zijn dus niet zo groot.

Vele jaren stond aan de ingang van het mooie dorp Cothen een trieste molenromp te wachten op betere tijden. Die zijn nu aangebroken want uit de oude romp herrees de prachtig gerestaureerde stellingmolen 'Oog in 't Zeil'. Helaas moet de alleroudste geschiedenis nog duister blijven door de zeer slechte staat waarin het oudste boek van het Cothense dorpsbestuur, het schepenenregister, zich bevindt. Het boek moet eerst gerestaurateerd

---

1. Dit artikel is een bewerking van een artikel dat eerder verscheen in het Utrechts Nieuwsblad op 14-3-1987. Met dank aan gemeentesecretaris L.C.H. D'hert uit Cothen die een deel van het materiaal aanleverde en voor de afbeeldingen zorgde.
2. Hiervoor is gebruik gemaakt van de Oorspronkelijk Aanwijzende Tafels, de legger uit 1832 met de beschrijvingen per perceel, die behoren bij het kadastrale minuutplan. Deze stukken zijn te raadplegen op het kadasterkantoor in Utrecht en in de verschillende gemeentearchieven.

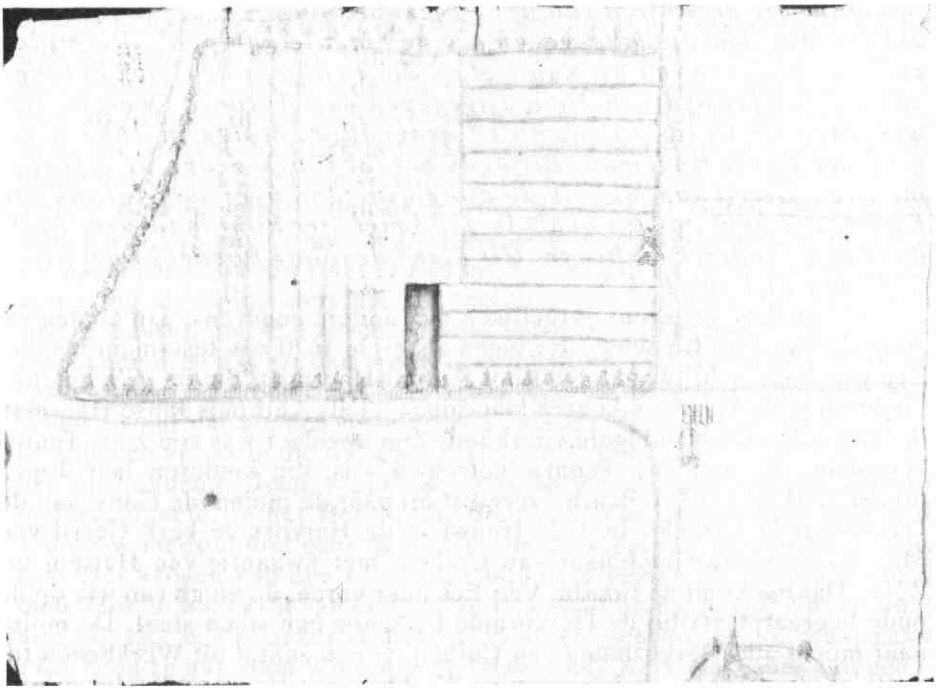

De Cothense molen op een kaart uit 1560 van Cornelis van Berck.
RAU, Domkapittel nr. 1800.

worden maar door bezuinigingen van de Rijksoverheid heeft het Rijksarchief te Utrecht, waar het zich bevindt hiervoor geen geld. In betere staat bevinden zich de boeken van het Oudschildgeld waar we in het jaar 1599/1600 lezen op fol. 186: "Die capel op den dwersdijk, 4 hont lants ... nu eigenaar ende bruycker Jan Jansz meulenaar tot Cothen". Hoewel deze 4 hond niet de molen betreffen en de molen zelf niet in de lijst voorkomt, weten we er wel uit dat in 1600 ene Jan Jansz molenaar in Cothen was. Demoed, die het schepenenregister nog wel heeft mogen inzien, geeft in zijn boek "In een lieflijk landschap" de oudste geschiedenis van de molen als volgt aan: "*Oorspronkelijk stond hier een houten standerdmolen, die is aangegeven op een kaart uit omstreeks 1560*[3] *van enige perce-*

3. Bedoeld is bovenstaande kaart van Cornelis van Berck.

len land, die eigendom van het Domkapittel waren. De omgevende akkers zijn daarop aangegeven als de "meule kampen". De molen zelf was een leen van het kapittel en werd volgens de lijst van lenen van de domproosdij in 1666 uitgegeven aan Antonie Sweertz, terwijl deze als wind- en rosmolen aangeduide molen in 1683 overging aan Tonis Haveman. Blijkens het leenboek deden de erfgenamen van Gerrit van Maurik de molen in 1758 over aan Antony van Koten, die hem op zijn beurt in 1773 met vier hont land weer overdeed aan Frederik de Bruyn. Uit diens desolate boedel kwam hij in 1777 aan Rijk van Eck.[4]

Als we deze gegevens vergelijken met andere gegevens, dan komen we Antonis Sweertsz Bouwmeester tegen als hij in 1670 zijn testament maakt[5]. Zes jaar later is hij opgevolgd door Antoni Haerman, die in 1676 en 1681 kinderen in de Hervormde kerk laat dopen en als Anthonis Janse Haerman in 1685 in het Oudschildgeld voorkomt. Zijn opvolger was zijn zoon Teunis Haerman, die met ene Teuntje getrouwd was, die kinderen laat dopen tussen 1703 en 1719 en daarna verhuist hij naar de molen 'de Gans' aan de Gansstraat in Utrecht. In 1723 trouwt in de Hervormde kerk Gerrit van Maurik, de nieuwe molenaar van Cothen, met Swaantje van Hattum uit Zeist. Daarna komt de familie Van Eck naar voren, de enige van wie op de oude begraafplaats bij de Hervormde kerk nog een steen staat. De molenaar mocht alle Hervormden van Cothen en een aantal uit Werkhoven tot zijn klanten rekenen omdat sommige Werkhovense Hervormden liever niet naar de Katholieke familie Bouter gingen. Omgekeerd maalden enkele Katholieke Cothenaren juist liever niet bij een 'andersdenkende' en trokken naar hun geloofsgenoot Bouter in Werkhoven. Per saldo maakte dit voor de molenaars niet zoveel uit. Gelukkig zat er afwisselend in de plaatsen een Hervormde of een Katholieke molenaar. Tot begin deze eeuw waren er in de stad Utrecht zowel Katholieke als Hervormde molenaars te vinden, zat er in Bunnik een Hervormde, in Werkhoven een Katholiek en in Cothen weer een Hervormde. Odijk moest het zonder molen doen. De meeste boeren hadden echter voor deze geloofskwestie geen uur reizen over en maalden gewoon bij de molenaar in hun dorp. De familie van Eck zit al lang op de Cothense molen en woont nog twee generaties langer in Cothen.

---

4. E.J. Demoed, *In een lieflijk landschap*, Zaltbommel, 1974, p. 38.
5. RAU, Octrooien om te testeren. Dit is een zeer nuttige ingang op de notariële archieven die te raadplegen is in de studiezaal.

De eerste Van Eck op de molen was Gerrit van Eck (1752-1822). Maar voor hem hadden zijn vader en grootvader ook al in Cothen gewoond, beiden als hoefsmid. Gerrit van Eck (ca. 1685-1750), de eerste generatie, is niet geboren te Cothen, mogelijk kwam hij zonder achternaam uit Eck en gaat hij zich in Cothen 'Van Eck' noemen. In 1733 zien we een andere Van Eck: Jan Gerritse Van Eck in Cothen trouwen met Annigje van Esch. Mogelijk was hij een zoon van Gerrit. Jan Gerritse blijkt te zijn geboren in een andere Betuwse plaats: Beusekom (nu: Beusichem) Gerrit legde in 1716 samen met 'syn huysvrouw' in de Hervormde Kerk zijn geloofsbelijdenis af. De naam van de vrouw staat er niet bij en ook zien we ze de komende jaren niet terug als doopouders. Of ze tijdelijk elders woonden dan wel dat het woord 'huysvrouw' hier verkeerd werd gebruikt, is niet zeker. 'Huysvrouw' betekende niets anders dan vrouw of echtgenote. Het toevoegsel 'huys' had verder geen betekenis. Het was zeker niet de beroepsaanduiding 'huisvrouw', want dat vonden onze vroede vaderen geen beroep en bovendien hoorde een vrouw in die tijd geen beroep te hebben maar thuis te zitten om het huishouden te doen, veel kinderen te krijgen en haar dagen te slijten in onderdanigheid. In het Hervormde doopboek van Cothen nam men in de 17e eeuw meestal niet eens de moeite om de naam van de moeder te noteren! Het krijgen van een kind werd blijkbaar gezien als prestatie van de man. Ook in het geval van Gerrit van Eck staat de naam van zijn vrouw er niet bij. Het is niet zeker of ze in 1716 al wel gehuwd waren, want pas in 1722 laten ze hun zoon Willem in de Hervormde Kerk van Cothen dopen en het volgende jaar Rijk. Het kan natuurlijk zijn dat het eerste kind uit het huwelijk pas na meer dan zes jaar werd geboren, maar het is ook niet ondenkbaar dat ze een aantal jaren elders gewoond hebben of dat ze pas verloofd waren. In dat laatste geval woonde Gerrit misschien al in Cothen en was hij verloofd met een meisje uit zijn geboortedorp dat de belijdenis samen met hem in Cothen aflegde. Mogelijk had ze een 'dienstje' in de buurt. De dominee die het dus had over Gerrit van Eck en 'syn huysvrouw' had het dus eigenlijk over Gerrit en zijn toekomstige vrouw moeten hebben. Een verlovingstijd van 6 jaar was toen helemaal niet ongebruikelijk. Dat het huwelijk niet in Cothen gesloten werd, kan komen doordat men dit meestal deed in het geboortedorp van de bruid, temidden van de familie en oude vrienden. Helaas is dat geboortedorp van de bruid onbekend. Ook de geboorte- en sterfjaren van de beide partners zijn onbekend. Wel kunnen we een schatting van die jaren maken. Als ze in 1716 al waren gehuwd of minstens verloofd, dan zijn ze waarschijnlijk tussen de vijfentwintig en vijfendertig. Hun geboortejaren zullen dus tussen 1680 en 1690 liggen. Zoon Rijk trouwt in 1751. Dat is een aanwijzing dat de vader toen was overleden. Het

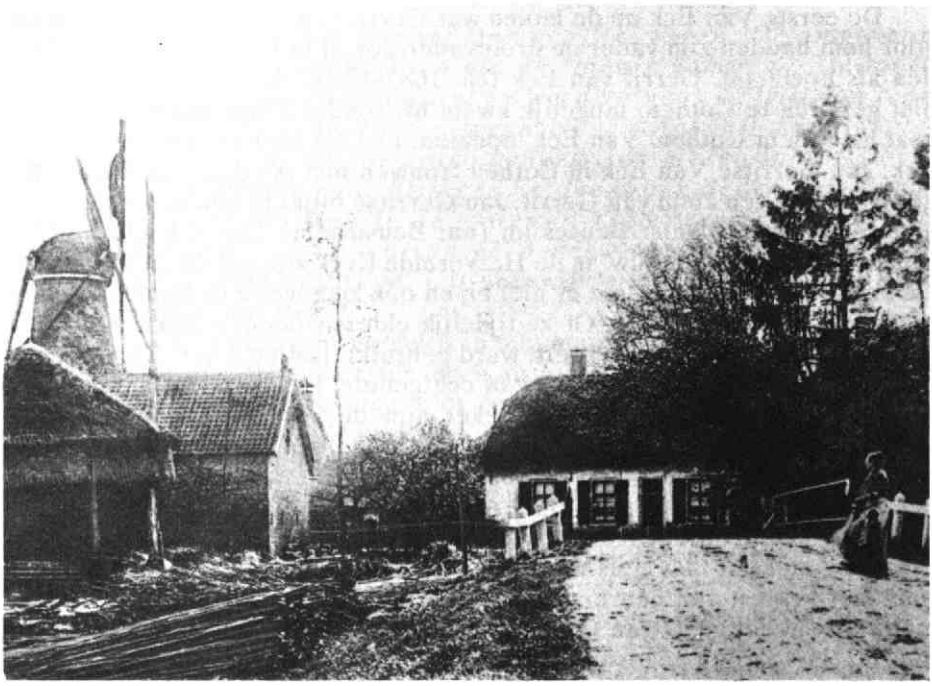

Entree van het dorp Cothen omstreeks 1915.
Fotoarchief gem. Cothen, map 1.

was in die tijd niet gebruikelijk in middenstandsgezinnen (waar alle generaties samen van één bedrijf moesten leven!) dat de zoon een gezin stichtte voor zijn vader was overleden. Gerrit zal dus zijn geboren rond 1685 en overleden rond 1750.

Rijk van Eck (1723-1810), de tweede generatie, slaagde er niet in om in Cothen zelf een geschikte huwelijkspartner te vinden want de Hervormde gemeente was toen nog bijzonder klein. De meeste boeren en arbeiders waren Katholiek gebleven en slechts een enkele Hervormde middenstander kon het in het dorp uithouden onder bescherming van de Hervormde Heer van Rijnestein. Rijk trouwt dus in 1751 te Neerlangbroek met de Langbroekse Maagje Jacobsz van Niekerken. Zij had al belijdenis gedaan toen ze nog bij haar ouders woonde, want ze kan bij haar huwelijk een attestatie uit Neerlangbroek mee naar Cothen nemen. Rijk zelf had met belijdenis doen nog even gewacht. De Langbroekse Dominee had daarin een beletsel

voor het huwelijk kunnen zien maar hij had blijkbaar in de bruid die hij kende, voldoende fiducie. In dat vertrouwen werd hij niet beschaamd want na drie jaar heeft ze haar man zover dat deze ook belijdenis doet. Hun zoon Gerrit, de latere molenaar, was toen al geboren. Rijk sterft in 1810.

Gerrit van Eck (1752-1822), de derde generatie, werd geen hoefsmid zoals zijn vader, maar nam in 1777 de molen over. In 1781 trouwt hij met Hendrina van Wis(ch) uit Amerongen die in 1800 overleed. Gerrit hoefde niet te wachten op de dood van zijn vader om te trouwen omdat ze niet beiden van hetzelfde bedrijf hoefden te leven. Hij zal het zijn geweest die de standaardmolen molen rond 1800 verving door een (houten?) grondzeiler. Gerrit van Eck laat de molen, getaxeerd op 5000 gulden, in 1822 na aan zijn kinderen.

Jan van Eck (1794-1849), de vierde generatie, was tot aan het overlijden van zijn vader landman (boer) geweest terwijl zijn oudere broer vader op de molen hielp. Het merkwaardige feit doet zich echter voor dat die oudere broer blijkbaar niet het risico aandurft om met schulden een molen over te nemen, zodat de jongere zoon Jan de kans krijgt, geld leent en de anderen uitkoopt. Daarmee legt hij de basis voor de hoge lasten die de molenaars nog lang zouden blijven achtervolgen. Voor een molenaar waren volwassen zoons bij zijn leven een zegen, maar als de erfenis na zijn dood onder vele kinderen verdeeld moest worden, werd de spoeling dun. Wie de molen overnam, moest de rest uitkopen en daarvoor leningen aangaan die zijn draagkracht eigenlijk te boven gingen. Soms bleven ongehuwde broers en zusters inwonen zonder hun erfdeel op te vragen om het de gehuwde broer mogelijk te maken het bedrijf voort te zetten, maar dergelijke banden waren vaak broos en een flinke ruzie of huwelijksplannen van de inwonende broer of zuster konden ze doen breken. Het opvragen van het erfdeel, waartoe men op ieder moment bevoegd bleef, was een langzaam tikkende tijdbom om ieder bedrijf die pas ophield met tikken als de inwonende ongehuwd en zonder moeilijke testamentaire bepalingen het tijdelijke met het eeuwige verwisselde. Jan durfde dus wel wat zijn oudere broer niet durfde. Hij nam het bedrijf over en trouwt nog hetzelfde jaar (1822) met Gerrigje van Laar die hem acht kinderen schenkt. Als enige jaren later het kadaster de molen komt opmeten heeft hij een ronde vorm. Daaruit weten we dat ook deze molen niet langer een standaardmolen was, maar dat er sprake was van een ronde molen. Meestal waren deze molens van steen, maar in Cothen was de molen vermoedelijk een ronde houten. Uit het afbreken en even groot herbouwen van de molen rond 1869 mogen we echter -denk ik- wel afleiden dat de Cothense molen bij wijze van uitzondering een ronde van hout was. Het vervangen van een houten molen door een even grote

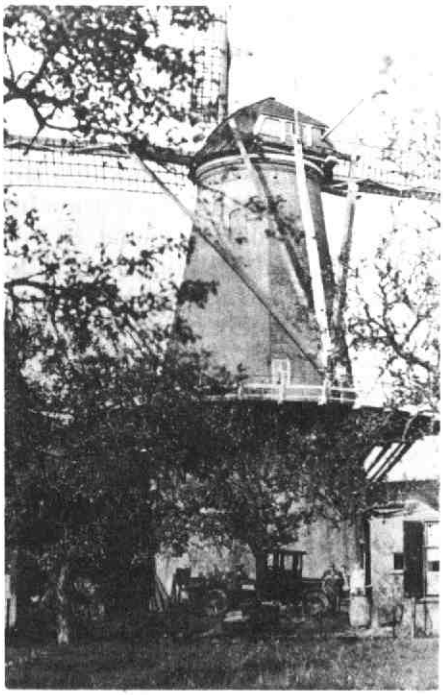

De molen omstreeks 1933. Fotoarchief gemeente Cothen map III.

stenen lijkt een meer logische operatie dan het vervangen van stenen door een even grote stenen! De acht kinderen brengen Jan er toe in 1836 een testament te maken waarbij hij zijn vrouw het vruchtgebruik op hun spullen, o.a. de molen, nalaat[6]. Een molenaar moest eigenlijk wel een testament maken, want bij zijn leven verdiende hij goed, maar de risico's die hij liep waren enorm groot. Het was maar goed dat Jan een testament maakte, want toen hij al in 1849 overleed, waren zes van zijn acht kinderen nog minderjarig. Een driemanschap wordt benoemd om de goederen voor de kinderen te taxeren waarin Hubertus van Dam Hubertzoon uit Wijk en de Cothenaren Jan van Vulpen en zijn zwager Reyer van Dijk worden benoemd. Zij omschrijven de molen als: "*Eene daghuurderswoning, windkorenmolen, erve, grond en tuin, te zamen ter inhoudsgrootte van twaalf roeden, zeven en tachtig ellen, zoodanig alles is afgebaakt, staande en gelegen in de gemeente van Cothen, belend ten oosten den Zandweg, ten zuiden Cornelis Vernooy, ten westen denzelfden Vernooy en ten noorden het volgend perceel*" (de boerderij die bij de molen hoorde). In afwijking van de laatste wil van haar man komt ze met haar kinderen overeen om voor het vruchtgebruik de boerderij uit de boe-

6. De gegevens over het testament komen uit het kadaster in Utrecht. Bij de overgang naar een nieuwe eigenaar werd de 'titel' vermeld waarop de eigendom was verkregen. Dit was vrijwel altijd een notariële akte van transport, een testament of een scheidingsakte. In die tijd werden de aktes waarop een overgang van eigendom was gebaseerd nog zeer uitgebreid in het kadaster overgeschreven.

del te nemen en de molen aan de acht kinderen te laten. Van haar dochter Hendrina, gehuwd met de molenaar Rijk Korlaar uit Breukelen koopt ze in 1854 het achtste deel van de molen waar die dochter recht op had voor 600 gulden. Blijkbaar had de dochter voor haar huwelijk en de molen van haar man meer aan zeshonderd klinkende pietermannen dan aan een onzeker achtste deel in een onverdeelde boedel. Als de dochter zeven jaar later in betere doen is geraakt koopt ze haar achtste deel weer terug voor dezelfde zeshonderd gulden. Inmiddels was die dochter verhuisd naar Oldebroek. In 1863 besluiten de acht broers en zusters om de boedel te verdelen. We kunnen dan zien wat er van de kinderen van de molenaar terecht is gekomen. Maria, de oudste is gehuwd met Gerrit van Woudenberg, een landbouwer uit Houten. Zoon Melis is broodbakker geworden in Wijk, Willemijntje en Jannigje trouwden beide met de Wijkse koopman Gijsbert van Dam; niet tegelijk natuurlijk: eerst Willemijntje, die overleed bij de geboorte van haar tweede kind, een zoon die na twee maanden zijn moeder zou volgen. Gijsbert bleef achter met een klein kind zonder moeder. De verzorging van de kleine Huibertus van Dam kwam toen neer op Jannigje van Eck, de ongehuwde jongere zuster van de overleden Willemijntje. Zij zag na enige tijd haar plaats in de huishouding van Gijsbert bekroond met een huwelijk. Dan komen we toe aan de vier jongste kinderen. Gerrit was molenaar geworden in Achterberg onder Rhenen, Willem was op de molen van zijn vader blijven werken, Hendrina en haar man Rijk Korlaar waren we al tegengekomen op de molens van Breukelen en Oldebroek en de jongste, Rijk was bakker in Cothen. Alle acht de kinderen hadden dus een beroep gekozen dat in de lijn lag van de molen: boer (die het graan verbouwt), enkele molenaars, een bakker en tenslotte een koopman (die misschien brood zal hebben verkocht).

De vijfde generatie wordt gevormd door Willem en Gerrit van Eck. Willem moet een fors bedrag neertellen voor de overname, want zijn erfdeel is maar 1/8 en de molen wordt getaxeerd op 8000 gulden. Hij moet dus 7000 gulden aan zijn broers en zusters uitkeren en dat is een fors bedrag want een landarbeider moest voor 8000 gulden wel dertig jaar werken! Willem moet daarvoor gaan lenen en het zal enkele generaties duren aleer de schulden helemaal zijn afgelost. Het is geen wonder dat Willem er niet in slaagt om het hoofd boven water te houden. Delen met zeven broers en zusters was eigenlijk onbegonnen werk. In de jaren 1868-70 valt de herbouw in steen van de Cothense molen. Het wordt een bovenkruier met stelling van 23 meter hoogte. Het lijkt een gerechtvaardigde veronderstelling dat de herbouw een laatste reddingspoging was van een ondernemer in financiële problemen, die verkeerd afliep. De oude molen was in 1868 afgebroken

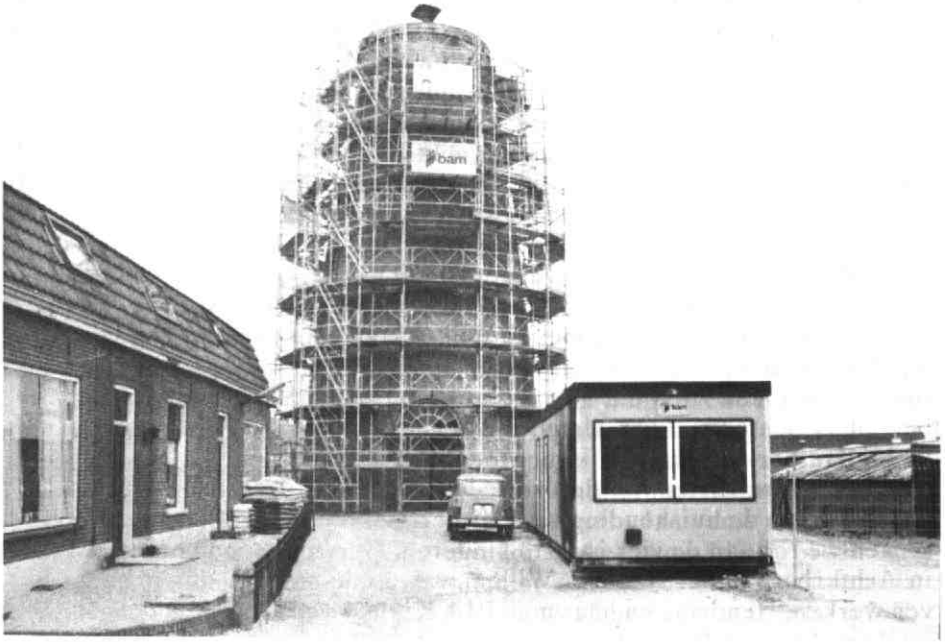

De molen tijdens de restauratie in 1985/86

Foto: Kees van Cothen.

zonder dat er iets aan de vorm van het perceel hoeft te veranderen. De molen bestond toen uit een smal oprijpad recht naar de molen toe die in het midden van een cirkel prijkt. Het lijkt op de kadasterkaart precies een midgetgolfhole, compleet met wat groot uitgevallen gaatje. Als de bouw van de molen in volle gang is (januari 1870) moet Willem, die zo zwaar in de schulden zat, verkopen, maar hij weet de molen wel binnen de familie te houden want de koper is zijn broer Gerrit uit Achterberg (niet te verwarren met de dichter Gerrit Achterberg). Deze had blijkbaar beter geboerd. De verkoopprijs was door de herbouw gestegen naar 10.500 gulden maar Gerrit moet de eerste 8.525 gulden gebruiken om vier hypotheken (!) die hij op de molen heeft gevestigd af te lossen. De molenaar hoeft de eerste zeven jaar geen grondbelasting voor de molen te betalen (dat was gebruikelijk bij nieuwe gebouwen) en als de molen in 1877 voor de grondbelasting wordt geschat, stelt men de huurwaarde op 200 gulden, hetzelfde als de oudere

molen. De gelijke huurwaarde en hetzelfde grondoppervlak zijn argumenten die aantonen dat de herbouw de vervanging van een houten door een even grote stenen molen betrof. Overigens was het in verhouding geen grote molen want de Bunnikse molen was in 1832 al getaxeerd op een huurwaarde van 360 gulden. De techniek schrijdt in deze jaren met rasse schreden voort. Was er eeuwenlang een windmolen geweest in Cothen, als de stoommachine zijn intrede doet in Nederland is Gerrit van Eck er vlot bij om zo'n hels apparaat aan te schaffen. In 1904 verkoopt hij aan zijn gelijknamige zoon de windkorenmolen, stoommaalinrichting met woonhuis, een schuur, schuurberg, vierroedige (hooi)berg, erf en boomgaard. Vader en zoon hebben daarbij een ingewikkeld contract gesloten want vader wil de molen aan zijn zoon laten zonder de andere kinderen te benadelen maar ook zelf rustig gaan leven. Hij behoudt dus het woonrecht in het molenaarshuis voor zichzelf en zijn vrouw Sophia Blanken plus het gebruik van de helft van de tuin en het recht op de opbrengst van de helft van de boomvruchten uit de boomgaard.

De zesde generatie Van Eck op de molen zijn Gerrit en Jacobus Antoni van Eck. Gerrit belooft zijn zoon om voor hem en zijn gezin een huis aan de weg te laten bouwen ter waarde van 2000 gulden. Als hij en zijn vrouw zijn overleden mag Gerrit jr. alle onroerende goederen hebben, maar dan moet hij wel de waarde van het huis, 2000 gulden, in de boedel brengen. De verkoopprijs is gestegen naar 14.000 gulden. Vader belooft de schulden op de molen te zullen voldoen. Er rusten dan nog twee hypotheken op de molen, één van 4000 en één van 3500 gulden. De hypotheekrente op deze tweede lening was een kwart procent hoger omdat een tweede hypotheek wat meer risico loopt dan een eerste. De stoommachine beviel blijkbaar niet, want in 1909 laat Gerrit een schuur bouwen voor een zuiggasmotor. Niet lang nadien wordt Gerrit jr. al weduwnaar. Zijn vrouw Johanna Courant overlijdt op 13 oktober 1910 met achterlating van twee peuters, Sophia Hendrika van drie en Willem van twee. De goederen moeten in verband met de minderjarige kinderen dus weer door drie mannen worden getaxeerd waarvoor de Kantonrechter de Bunnikse molenaar Gerrit van den Hoven en twee Cothenaren kiest: de bouwkundige Jan Pothoven en de timmerman Arie van der Wielen. Samen schatten ze de "*Stenen windkorenmolen met machinegebouw waarin zuiggasmotor van 32 Pk, wagenloods, 2 schuren, schuurberg, hooiberg, 2 woonhuizen, erven, werf, tuin, boomgaard en gedeelte openbare weg*" op 13.500 gulden. De prijs was wat lager dan in 1904 omdat Gerrit's moeder nog in het oude huis woonde. Gerrit sr. was toen al overleden. Voor één man was het bedrijf toen al niet meer te bewerken. Gerrit legde zich daarom toe op de meelhandel terwijl zijn broer Jaco-

bus Antoni maalt. Maar ook de zuiggasmotor verouderde en als Gerrit de molen in 1921 verkoopt aan zijn broer Jacobus Antonie, is er al sprake van een "*korenmolen gedreven door wind- en elektrische kracht met woonhuis, schuren, erf en tuin*" voor 16.000 gulden. Iedereen was in die tijd nog zuinig en gemalen met stroom werd er alleen als er niet genoeg wind stond. Het malen met wind ging wel een stuk langzamer, maar het kostte niets! Gemalen met wind werd er echter rond 1930 al nauwelijks meer. Het begrip snelheid begon zijn verwoestende entree te maken in onze maatschappij. Vonden boeren het vroeger helemaal niet erg om een paar uur op hun beurt te wachten als de wind gunstig stond, na 1930 krijgt ook de boer haast. Tijd voor een praatje of een kop koffie bij het café aan de brug is er niet meer en de molenaar ziet zich gedwongen om de motor in te schakelen ook als het goed waait. Het loont op het laatst de moeite niet meer om nog reparaties te laten verrichten aan de oude molen en de bovenbouw raakt in verval en in 1936 worden de wieken tenslotte naar beneden gehaald. Chris de Gier uit Cothen vertelde me dat destijds het verhaal in Cothen ging dat de wieken er mede onder druk van de PUEM af moesten omdat het elektriciteitsbedrijf verzekerd wilde zijn van een hoge afname. Een jaar later verkoopt Jacobus Antonie van Eck het bedrijf aan zijn drie zonen.

23 mei 1987: feestelijke ingebruikname van de gerestaureerde molen. Foto: Kees van Cothen.

De zevende generatie zijn de drie broers Gerrit Jan Adriaan, Gijsbertus en Teunis van Eck. Ze gaan het bedrijf runnen als Vennootschap onder Firma. Er is dan sprake van "*woonhuis met schuur, pakhuis, maalderij, molen, erf en tuin*". Het verkoopbedrag wordt in deze crisisjaren wederom op 16.000 gulden gesteld. Vader J.A. van Eck werkt nu als veehouder. Zoon Gijsbert, die in Langbroek woont, trekt zich in 1941 terug uit het bedrijf en zijn twee broers zetten dan een commanditaire vennootschap

op: "*Gebroeders van Eck C.V.*" aan de Dorpsstraat 33 te Cothen. De waarde van het bedrijf is nog steeds 16.000 gulden maar er is wel een schuld van 1000 gulden op gekomen. Na het overlijden van G.J.A. van Eck in 1957 wordt de C.V. voortgezet door de oude vennoot Teunis, samen met J.A. van Eck die zijn overleden vader opvolgt en zijn moeder, mevr. G.H. van Eck-Lam als Commanditair Vennoot. In 1985 werd de ruimte in Cothen voor het bedrijf te klein en werd het bedrijf verplaatst naar het industrieterrein van Wijk. Inmiddels was een stichting zich met het behoud van de molen gaan bezighouden zodat de terreinen aan de gemeente Cothen konden worden verkocht. Op vrijdag 13 september 1985 (wie is er bijgelovig?) brandde de molen echter geheel uit nadat er door laswerkzaamheden vonkjes waren blijven smeulen in houtkrullen. Gelukkig was het metselwerk van de molen (evenals van de Bunnikse molen die in de jaren '50 afbrandde) niet onherstelbaar beschadigd zodat de herbouw op kosten van de verzekering opnieuw begon. Op 21 oktober 1986 kon een nieuwe kap worden geplaatst en drie weken later, 11 december, werden de wieken gestoken. De molen werd op 23 mei 1987 feestelijk in gebruik genomen. In het weekend wordt gemalen en is de molen (gratis) te bezichtigen.

Bunnik,
Henk Reinders.

Literatuur:

- C. Dekker, *Het Kromme Rijngebied in de Middeleeuwen*, Zutphen, 1983
- E.J. Demoed, *In een lieflijk landschap*, Zaltbommel, 1974.

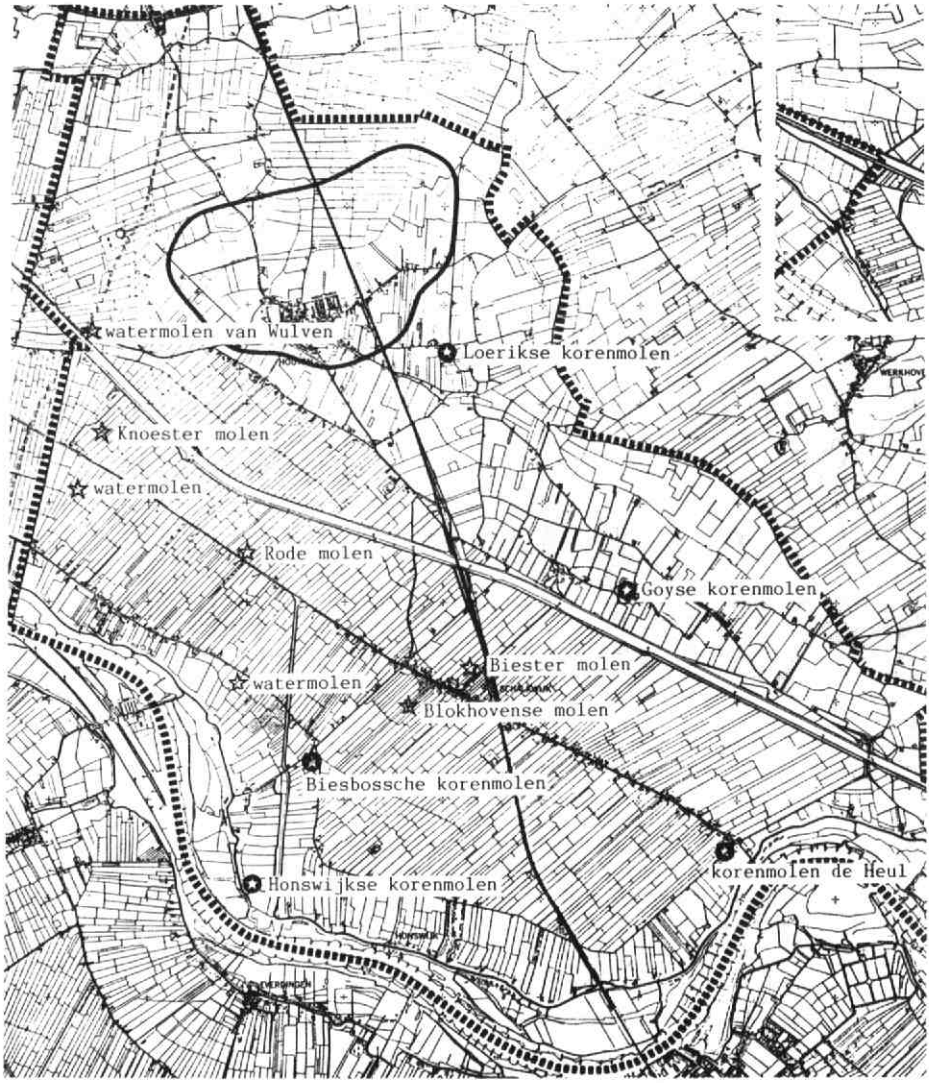

Kaart van de gemeente Houten waarop de ligging van de molens is aangegeven.

✪= korenmolens ✡= watermolens.

Molens in de gemeente Houten

Wie nu door de gemeente Houten rijdt, kan zich nauwelijks voorstellen dat er in vroeger tijd minstens twaalf molens stonden. De meeste waren watermolens die dienden om de lager gelegen gebieden van Schalkwijk en Schonauwen van overtollig water te ontdoen. De andere molens waren korenmolens die voor een bepaald gebied of dorp het koren maalden. De laatste molen, of liever het restant ervan, was de korenmolen aan De Heul in Schalkwijk die in 1970 werd gesloopt, zodat er tegenwoordig in tegenstelling tot de andere gemeentes in het Kromme Rijngebied in de gemeente Houten geen enkele molen meer te vinden is. In het onderstaande artikel worden de gegevens die van de verschillende molens bekend zijn op een rij gezet. Met uitzondering van die van de Loerikse molen is nooit in de archieven gezocht naar hun historie, zodat er zeker nog veel aanvulling mogelijk is.

De Goyse korenmolen

Ongetwijfeld was de Goyse molen de oudste molen binnen de gemeente. Al in 1434 is er sprake van 'molenlant, hoirt totten huse ten Goey'[1], en in 1475 wordt een 'moelners huys int Goy' vermeld. De eerste vermelding van de molen zelf dateert uit 1489 als Willem van Oostrum, Steven die Witte, Johan Derickx, Geryt Hermansz (boer op Overdam) en Eerst Berntss beboet worden door de maarschalk 'omdat sy int Goy op de molen van de genadige heer nyet gemaalt en hebben, soe die van Houten en 't Goy scbuldich syn te maelen'[2]. De exacte plaats waar de molen gestaan heeft is niet bekend maar uit latere stukken blijkt dat hij in de directe nabijheid van het kasteel van de heren van Goye gestaan moet hebben. Vermoedelijk stond hij zelfs binnen de omgrachting van het kasteel bijvoorbeeld op de voorburcht. Het kasteel van de heren van Goye is al in de vijftiende eeuw tot ruïne vervallen en in het oudschildboek staat dan ook vermeld dat in 1536 Jan Laurens in erfpacht heeft van de keizerlijke majesteit 'eenen molenwerff en het vervallen sloth'[3]. In 1578 luidt de omschrijving 'sekere kleine

---

1. R.A.U., Staten van Utrecht nr. 48: manuaal van het morgengeld (1434-1436).
2. M.S.F. Kemp, "Houten in de 16e eeuw; een kleine kroniek 'scandaleuze'" in *Tussen Rijn en Lek*, 12 (1978) nr. 2, p. 4-43.
3. Oud-archief gem. Houten nr. 30-II: oudschildboek f. 279 nr. 303.

De Loerikse korenmolen op een foto uit ca. 1900; de enige afbeelding ervan, die we kennen. Het was een molen van het type grondmolen met een ronde stenen onderbouw en een houten achtkantige bovenbouw (foto uit part. collectie).

plaats van de moelenwerff in voortijden gestaan hadde een huijs ofte casteel toebehoort hebbende den grave van Goye indertijt'. In 1525 wordt de molen na omgewaaid te zijn opnieuw gebouwd door Laurens Goyertss, timmerman van beroep, enkele jaren later in 1531 blijkt hij pachter te zijn van 'de molenwerf in 't Goy mit dat voorburch ende een hofstede'. De al eerder vermelde Jan Laurens, die in 1536 de molen in erfpacht heeft, is waarschijnlijk zijn zoon. Andere molenaars die vermeld worden zijn Adriaen Gerritsz in 1554, de weduwe van Anthonis Gerrits in 1560, Hendrick Huyghen in 1578 en Herbert Henrickx van Meurs in 1581 en 1584. Deze laatste molenaar blijkt in 1592 in Vianen te wonen[4]. In 1594 of kort daarvoor wordt de Goyse korenmolen gesloopt en wordt in Loerik een nieuwe molen gebouwd aan de zuidzijde van de Molendijk vlakbij de kruising met de Binnenweg. Het windrecht dat de Goyse molen had ging mee naar de molen in Loerik. Maar uit een overdrachtsakte uit 1745 blijkt dat mocht er in 't Goy weer een molen gebouwd worden deze ook weer het recht van de wind krijgt: 'twee mergen boomgaard van outs genaamd de molenwerf met het recht van de wind, visscherije enz. (...) dese molen verzet is tot Houten (...) de voorschreven molen afgebroken wordende ende wederom op deselve plaats int Goy gebracht zijde den gemelde Willem van Oostrom de wind weder sal genieten als iemand die van outs genoten heeft'[5].

Over de Loerikse molen is eerder al een tweetal uitvoerige artikelen verschenen in dit tijdschrift[6]. Er was echter toen deze artikelen verschenen nog geen foto van deze in 1909 afgebroken molen bekend maar onlangs werd in een particuliere verzameling de unieke hierbij afgebeelde foto uit ca. 1900 gevonden.

Korenmolen De Heul

Deze korenmolen stond aan de Pothuizerweg en werd in 1640 of kort daarna gebouwd, wellicht op dezelfde plaats als zijn voorganger. Dat er al vóór 1640 in Schalkwijk een korenmolen stond is bekend, onder andere uit het feit dat in 1625 Hendrik Gerritse in den Engh molenaar te Schalkwijk was.

---

4. Kemp, M.S.F., "Houten in de 16e eeuw; een kleine kroniek 'scandaleuze'" in *Tussen Rijn en Lek*, 12 (1978) nr. 2, p. 4-43.
5. RAU, familie van Boetzelaer nr. 528.
6. R.J. Butterman, "De Loerikse molen" in: *Tussen Rijn en Lek* 18 (1984) nr. 3, p. 10-17 en H. Reinders, "Het einde van de Loerikse molen" in: *Tussen Rijn en Lek* 18 (1984) nr. 4, p. 1-6.

Tekening van de korenmolen De Heul uit 1888 toen deze werd omgebouwd tot stoomkorenmolen. De tekening behoort bij de aanvraag voor een hinderwetvergunning door J. Vulto voor het oprichten van een stoommachine die de maalstenen in de molen in beweging moest brengen (gem. Arch. Schalkwijk nr. 635).

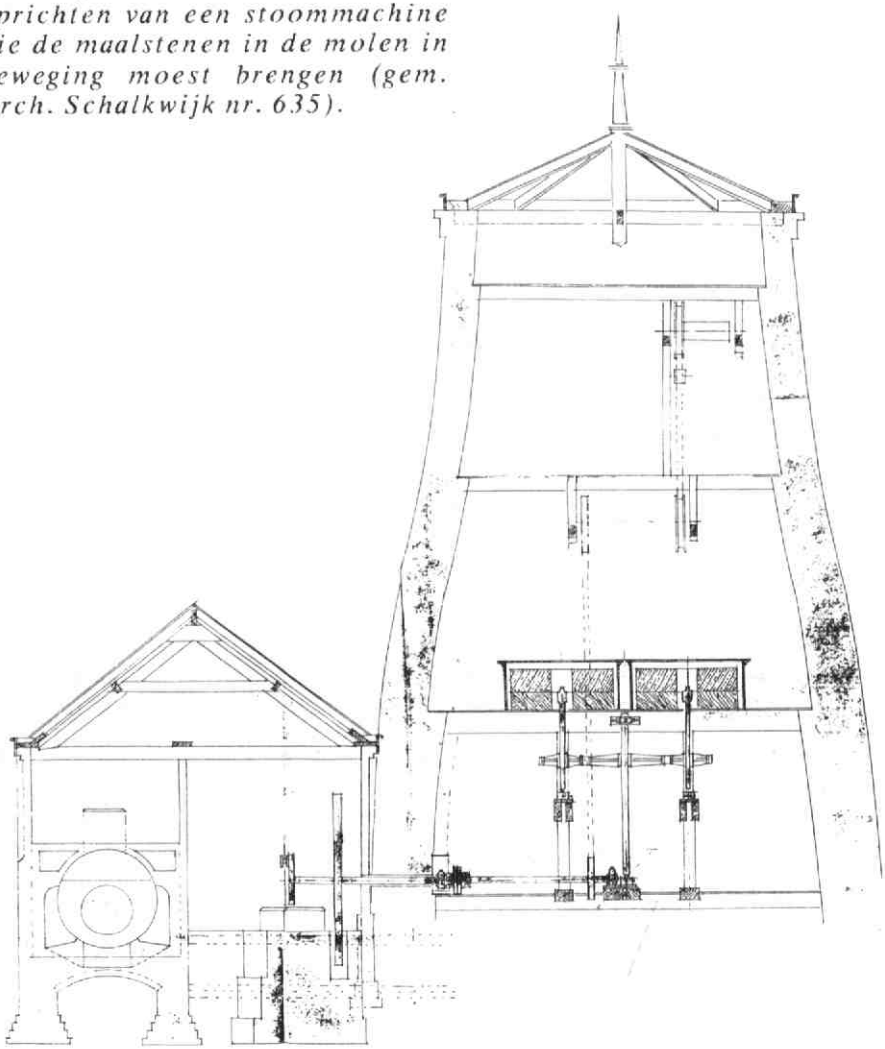

Dat de molen in 1640 of in ieder geval kort daarna nieuw werd gebouwd blijkt een op 16 juli 1640 uitgevaardigd plakkaat van de Staten van Utrecht, waarin bepaald werd dat de inwoners van Schalkwijk voor het malen van hun graan in het vervolg aangewezen waren op 'de op te richten molen aan De Heul'. Omdat wind een onzekere factor is om een molen in bedrijf te houden werd de molen al in de zeventiende eeuw omgebouwd tot een rosmolen. Het was dus mogelijk om de molen te laten draaien door de trekkracht van een in het rond lopend paard (ros).

Jan Hendrikse in den Engh volgde zijn vader Hendrik Gerritse in den Engh in 1651 op als molenaar; op zijn beurt werd hij weer in 1705 door zijn zoon Hendrik Janse in den Engh opgevolgd. De molen bleef in het bezit van het geslacht in den Engh tot 1785. Op 12 mei van dat jaar koopt dijkmeester Dirk de Ridder de molen van Jannigje Goes, weduwe van Aart Cornelisse in den Engh voor *f* 3.800,=. De omschrijving bij deze verkoop luidde: 'de wintkorenmolen, staande onder het gerecht van Schalkwijk omtrent De Heul, met het woonhuis, bakkerij, daghuurderswoning en wat daaraan meer behoort, met één morgen land'[7]. In 1874 werd Jan Vulto eigenaar van de korenmolen en bleef deze nog tot 1888 als zodanig exploiteren. Daarna bouwde hij de molen om tot een stoomkorenmolen van tien paardekrachten. Tegelijkertijd werd de molen van zijn wieken ontdaan en het kruiswerk afgedekt met een zinken kap. Het bedrijf dat tegenwoordig nog steeds in het bezit is van leden van de fam. Vulto groeide in de loop der jaren uit tot een fouragehandel annex veevoederfabriek. Om plaats te maken voor een silo werd het restant van de molen in 1970 gesloopt.

De Biesbossche korenmolen

In het plakkaat van de Staten van Utrecht uit 1640 wordt bepaald dat de inwoners van Tull, 't Waal en Rietveld hun graan moeten laten malen op de molen in 't Waal. Het is aannemelijk dat met deze molen de Biesbossche korenmolen wordt bedoeld, die uit latere stukken bekend is. Deze molen stond in Tull aan de Lange Uitweg op de hoek met de Achterdijk, voor het nu nog bestaande pand Lange Uitweg 70. De oudste vermelding van deze molen dateert uit 1705 als in een akte vermeld wordt 'Willemtie Jans de huijsvrouw van Willem de meulenaar aan den Biesbosch in Schalkwijk oft onder Tull ent Waal'. De volgende vermelding dateert uit 1731: op 5 maart van dat jaar verkopen de echtelieden Dirk Doorenweert en Neeltje Dirksdr. Holl aan Bernardus Schrijvershof en zijn vrouw Maria Goes een koren-

7. RAU, Dorpsgerechten 1298.

Ook van de Biesbossche korenmolen is maar één foto bekend. Hij dateert uit 1907 en werd genomen vanaf de Achterdijk. Helaas is niet goed te zien tot welk type deze molen behoort (huisarchief Wickenburgh, ongenummerd).

molen met huis en 400 roeden lands in Tull en 't Waal[8]. In 1745 koopt Schrijvershof ook de Loerikse korenmolen zodat hij tot 1757, toen hij de Tullse molen verkocht aan Cornelis Pater, molenaar was op twee plaatsen. In de negentiende eeuw is de molen achtereenvolgens in het bezit van Pieter de Heus, Martinus de Bouter en Theodorus de Bouter. Deze laatste verkocht de molen in 1899 aan Hermanus van Rijn, wiens weduwe hem rond 1907 verkocht aan bakker Jan Elings, die de molen in 1916 liet slopen. Er is slechts één foto van de Tullse molen bekend die dateert uit 1907. Welk type molen het was is hierop niet goed te zien maar waarschijnlijk was het een zogenaamde beltmolen. Thans herinneren alleen de naam van de oude molenaarswoning uit 1672, 'de Molen' (Lange Uitweg 70) en de 'Molenbuurt' nog aan deze molen.

---

8. RAU, Dorpsgerechten nr. 1311.

De Honswijkse korenmolen

In het plakkaat van 1640 bepaalden de Staten van Utrecht dat de inwoners van Honswijk hun graan moeten laten malen in de molen in Honswijk. Van deze molen is niet bekend waar hij gestaan heeft, evenmin wanneer hij verdwenen is. Hij moet al voor 1830 gesloopt zijn want op het kadastrale minuutplan is geen spoor van de molen te ontdekken.

De Blokhovense watermolen

De Staten van Utrecht keuren op 20 september 1599 een schouwbrief (reglement) goed voor de polder De Beesd. Waarschijnlijk werd tegelijkertijd of kort daarna een watermolen gebouwd om het overtollige water in deze polder te kunnen wegmalen. Later is er sprake van de polder Blokhoven, die behalve het gebied van De Beesd ook het gebied ten noorden van de Blokhovensewetering tot aan de Schalkwijksewetering omvatte. In het westen werd de grens gevormd door de Lange Uitweg en in het oosten door de Daamsloot tegenover de Daambrug bij het perceel Overeind 29. De molen stond langs de Blokhovense molenvliet en was bereikbaar vanaf de Lagedijk via het Molenpad. In 1880 werd de molen omgebouwd tot een stoomgemaal met een vermogen van 10 pk. Het ijzeren scheprad dat ook door de molen voortbewogen werd bleef ook toen nog dienst doen. Het had een middellijn van 4,62 m. en een breedte van 35 cm. Het ombouwen van de molen tot stoomgemaal kostte in totaal ƒ 7.250,=. In 1923 nam een elektrisch gemaal de taak over van het stoomgemaal Blokhoven. De plaats van dit gemaal was nog steeds dezelfde als die waar de windmolen had gestaan. In 1976 is een waterbeheersingsplan uitgevoerd, waarbij het gemaal in de Blokhovense molenvliet buiten werking werd gesteld.

Molen De Knoest

In 1597 voerde het gerecht van Schonauwen een proces tegen een pachter van de abdij van St. Steven die een paardenmolen had geplaatst ten behoeve van drie hoeven lands in Vuil-

← *De wipwatermolen De Knoest. Detail van een kaart door Jan Rutgersz. van den Berch uit 1602 (RAU, Oudmunster nr. 933-4).*

kop. Tijdens het proces, dat in 1599 werd gevoerd, vroeg het gerecht zich af 'of 't nyet geraetsaem soude wesen eenen groeten wyntwaetermoelen in de polder van 't Groet Vuelcoep te stellen, waermede een yder beholpen soude worden'. Er werd toen een windwatermolen in De Knoest geplaatst, wat tevens de aanleiding was om het waterschap De Knoest op te richten. De molen was van het type wipwatermolen, wat blijkt uit een kaart getekend door Jan Rutgersz van den Berch uit 1602[9]. Vermoedelijk werd de molen aan het eind van de vorige eeuw gesloopt toen de waterbeheersing werd overgenomen door een stoomgemaal.

De Biestermolen

Voor de afwatering van de Biesterpolder werd rond 1761 een windmolen gebouwd. Op 4 april van dat jaar werd voor deze polder een schouwreglement opgesteld dat op 25 september door de Staten van Utrecht werd goedgekeurd. Het molentje dat gebouwd werd was van het spinnekoptype. In 1888 werd in de Biesterpolder door wateroverlast aanzienlijke schade aangericht. Besloten werd dan ook het molentje, dat niet opgewassen bleek tegen de grote hoeveelheden water, te vervangen door een stoomgemaal dat in 1889 in werking werd gesteld. Ter vervanging van dit stoomgemaal werd in 1927 zuidwestelijker in de Biestermolenvliet een bemalingsinrichting gebouwd met een schroefpomp die aangedreven werd door een elektromotor. De plaats van de voormalige windmolen en het stoomgemaal zijn thans nog goed te herkennen in de vorm van een eilandje in de Biestermolenvliet.

De Rode molen

De Rode molen was een watermolen die werd opgericht door het waterschap Groot-Vuilkop. Hij stond achter de tegenwoordige woning Kaaidijk 15. Wanneer deze molen gebouwd werd is niet bekend. Hij is waarschijnlijk na de ingebruikname van een stoomgemaal omstreeks 1880 gesloopt.

De watermolen van Wulven

Uit het archief van het waterschap Wulven blijkt dat daar in 1738-1739 een watermolen gebouwd werd. Deze molen stond langs de Houtensewetering op de plaats waar tegenwoordig Rijksweg A-27 ligt. In 1880 wordt een stoomgemaal gebouwd ten behoeve van de polders Groot- en Klein-Vuilkop, De Knoest en Wulven waardoor een aantal watermolens overbodig

---

9. RAU, Kapittel Oudmunster nr. 933-4.

werd. Het waterschap verkocht de molen dan ook twee jaar later en vermoedelijk zal hij kort daarna gesloopt zijn.

Nog meer molens

Volledigheidshalve noemen we nog enkele molens waarvan alleen bekend is dat ze hebben bestaan. Ten eerste een watermolen die stond in de restontginning De Geer. Deze molen staat ingetekend op het kadastrale minuutplan van 1832 en op een kaart uit 1868[10]. Een andere watermolen stond ten zuiden van de Waalsewetering tegenover het huis Waalseweg 20. Ook deze molen komt voor op kaarten uit de vorige eeuw. Bij Heemstede hebben ten behoeve van de waterhuishouding van de tuinen rond het kasteel aan het eind van de zeventiende eeuw één of twee molens gestaan. Zij zorgden er onder andere voor dat waterreservoirs werden gevuld die gebruikt werden om de fonteinen te laten spuiten. Deze molen(s) zijn vermoedelijk al voor het midden van de achttiende eeuw gesloopt.

Schalkwijk, P.M. Heijmink Liesert (ambtenaar gemeente Houten);
't Goy, O.J. Wttewaall (historicus).

literatuur:

- C. Dekker, *Het Kromme Rijngebied in de middeleeuwen, een institutioneel-geografische studie*, Zutphen, 1983.
- P.M. Heijmink Liesert, *Schalkwijk. De geschiedenis van een Stichts dorp*, Schalkwijk, 1979.
- J.A.M. Smits en O.J. Wttewaall, *Houten, ontstaan en groei*, Zeist, 1988.
- J. van de Water, *Groot Placaatboek ... der edele mogende heeren Staten 's Lands van Utrecht*, Utrecht, 1729.

10. Gemeente-atlas van Kuyper.

De Werkhovense molen

Enkele nieuwe gegevens over molen en molenaars

Over de Werkhovense molen is de laatste tijd veel gepubliceerd, zowel in ons periodiek als elders. Ina van der Wiele en ondergetekende schreven in het juni-nummer van 1986 al over "De korenmolen te Werkhoven", waarin de toenmalige stand van het onderzoek naar voren kwam. Het onderzoek had zich voor dat nummer vooral toegespitst op de eind 19e, begin 20e eeuwse geschiedenis. Inmiddels is ook Koos Zweens uit Werkhoven actief met archiefonderzoek en daar zijn nog wat nieuwe gegevens uit gekomen. Zo is met name de 17e en 18e eeuwse geschiedenis aan een onderzoek onderworpen in het kader van een artikelenreeks in het "Trefpunt" ten tijde van de fund-raising acties voor de restauratie.

Oudste gegevens

Dekker meldt dat er in 1307 alleen maar sprake was van het huis met 40 morgen, terwijl er in 1395 ook sprake is van ... *voert*[1] *XII morgen lants gelegen beneven Beverweerde over den Rijn, dair die moelen op staet ende geheten is den Weert*[2]. Het lijkt dus een redelijke veronderstelling dat de molen gebouwd is tussen 1307 en 1395. Dit is overigens niet de zelfde molen als de huidige, noch lag hij op dezelfde plaats. De oude molen stond aan de andere kant van de (huidige) Provinciale weg, aan het eind van de Molenhoeflaan. In het oudschildgeld van 1536 en 1599 komen we de molen tegen[3] en ook in het Beverweerdse archief zijn er diverse vermeldingen van. In 1610, als Lodewijk van Nassau, de natuurlijke zoon van Prins Maurits op de Beverweerd gaat wonen, is er sprake van "*zijnde het erf ende gront daer de koornwint en rosmolen, mitsgaders het woon en backhuys, dat de molenaer gebruijckt op staen..*".

---

1. = voorts.
2. C. Dekker *Het Kromme Rijngebied in de Middeleeuwen*, Zutphen, 1983 p. 479 noot 415.
3. In het gemeentearchief is de legger (blaffaard) van het Oudschildgeld niet meer aanwezig, maar Theodorus Backer, schout van Odijk en rentmeester van Beverweerd heeft de gegevens in 1710, toen de legger nog wel aanwezig was, gebruikt om een legger van Beverweerdse goederen te maken. De legger van Theodorus Backer bevindt zich op het RAU, archief huis Beverweerd 22.

Oude kaarten

1606 De oudste afbeelding van de molen die op dit moment bekend is, stamt uit 1606. We zien hierop de Molenhoeflaan die om de molen heen een scherpe bocht maakt, recht op huis Beverweerd af. Midden voor boerderij Molenhoef, op deze kaart "Pijssel" genoemd (de bewoner heette Pijsselman), is een driesprong waar Molenhoeflaan, Beverweertseweg en het talud van de brug bij elkaar komen. Voor wandelaar, een edelman te paard en voor een kleine wagen was de brug geen enkel probleem, maar met het groter worden van de rijtuigen zal deze bocht wel een probleem zijn geworden. Een bossage tussen de Beverweertseweg en het huis Molenhoef onttrok zowel het huis Molenhoef als de Molen aan het zicht vanaf het kasteel. Tussen deze bossage en het huis staat "iets" wat je met wat fantasie voor een voetgangersbrug zou kunnen aanzien. Misschien was het niet meer dan een losliggende plank waar het personeel over kon lopen. Schippers konden deze dan even weghalen. Misschien was het ook maar een roeibootje. Deze "overgang" kwam uit net buiten de slotgracht naar Beverweerd en vormde waarschijnlijk een korte weg voor personeel naar het huis zodat het personeel niet over dezelfde weg en brug hoefde als de Heer van de Beverweerd en zijn gasten. In het landschap is van deze brug niets meer te herkennen.
Verder zien we nog een weg tegenover de molen het weiland inlopen richting Krommerijn. Die weg ging naar de loswal.

1631 Toen David de Caers in 1631 rentmeester van huis Beverweerd was, liet hij door de landmeter Hendrik Verstralen tekeningen van de bezittingen maken[4].
bekend, maar Theodorus Backer tekende de kaartjes in 1710 over, met eronder de tekening van de situatie uit 1710. In 1631 zijn twee wegen met twee bruggen te zien, zodat het "iets" uit 1606 inderdaad wel een brug zal zijn geweest. Als nieuw element duikt in 1631 een huis op tegenover de molen.

1710 De molen staat nog op dezelfde plaats, maar de infrastructuur eromheen is volledig gewijzigd. De brug die het dichtst bij huis Beverweerd lag, is nu verdwenen. De weg uit 1631 ligt er nog, maar is in 1710 nog slechts een pad dat de Kromme Rijn inloopt.

---

4. Blaffaerd van de hofstedekens en landerijen specterende aan de Huyse Beverweerd. R.A.U., Huisarchief Beverweerd, nr. 186.

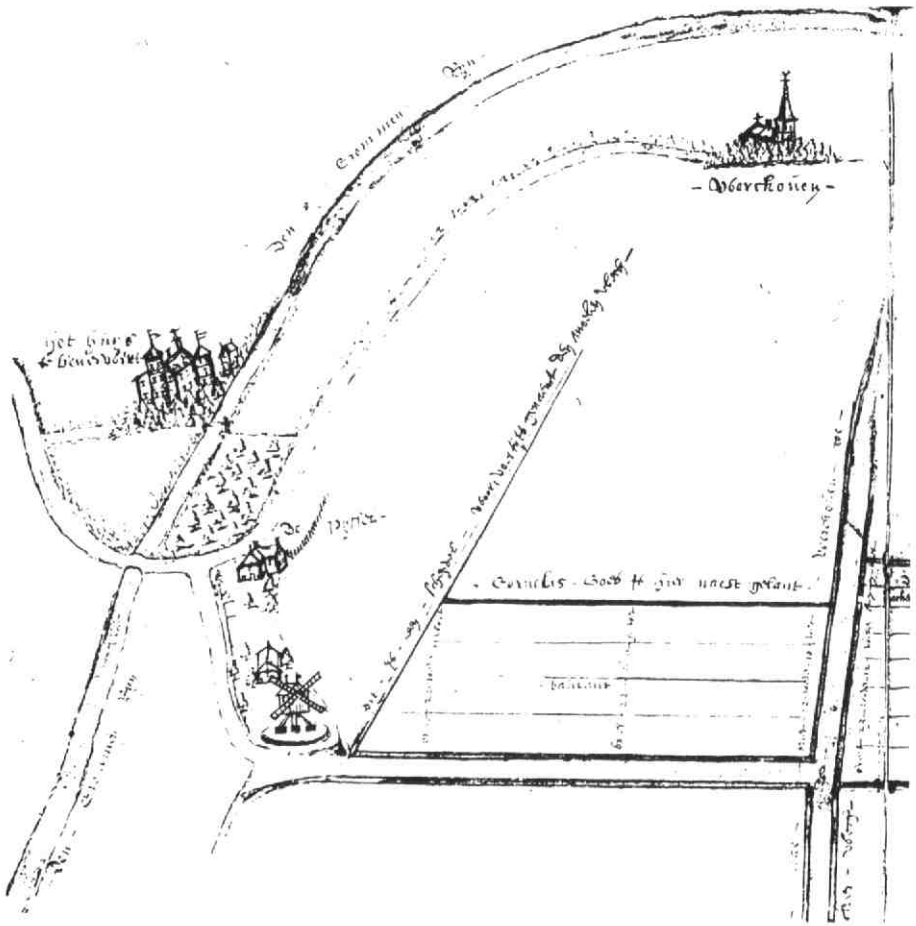

Kaart van Jan Rutgersz van den Berch uit 1606. Let op de ligging van de brug, midden voor hofstede "De Pijssel"
R.A.U., kapittel van St. Jan nr. 328-40.

De hoofdbrug uit 1606 en 1631 ligt er nog wel, maar de weg ernaartoe is gedegradeerd tot een pad dat bovendien niet meer rechtstreeks vanaf het dorp Werkhoven bereikbaar is. Er is een stukje uit de Beverweertseweg omgezet in boomgaard. De Beverweertseweg maakte daardoor in 1710 een

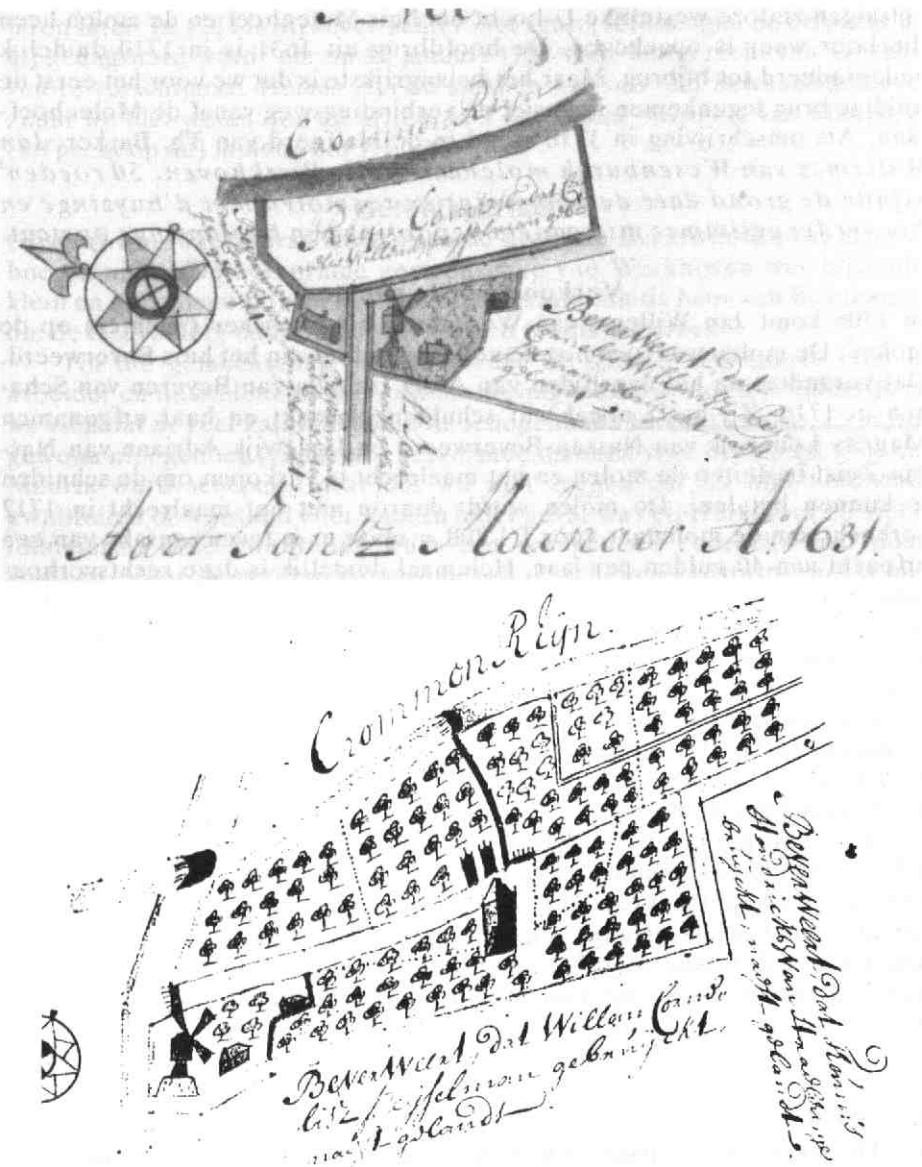

De situaties van 1631 (boven) en 1710 (onder)
RAU, Beverweerd no. 22.

volslagen zinloze westelijke U-bocht om huis Molenhoef en de molen heen die later weer is opgeheven. De hoofdbrug uit 1631 is in 1710 duidelijk gedegradeerd tot bijbrug. Maar het belangrijkste is dat we voor het eerst de huidige brug tegenkomen inclusief de verbindingsweg vanaf de Molenhoeflaan. Als omschrijving in 1710 stond in de blaffaerd van Th. Backer: *Jan Willemsz van Wesenburgh molenaar onder Werkhoven. 50 roeden*[5] *zijnde de grond daer de koornwint en rosmolen met d'huyzinge en het verder getimmer mitsgaders bepootinge en beplantinge opstaat.*

Verkoop aan de pachter

In 1706 komt Jan Willems van Wesenburg als bruijcker (pachter) op de molen[6]. De molen was toen nog de volle eigendom van het huis Beverweerd. Dat verandert na het overlijden van Anna Isabella van Beyeren van Schagen in 1716. Zij heeft nogal wat schulden gemaakt en haar erfgenamen Maurits Lodewijk van Nassau-Beverweerd en Lodewijk Adriaan van Nassau-Zeist besluiten de molen en het maalrecht te verkopen om de schulden te kunnen betalen[7]. De molen wordt daarop met het maalrecht in 1717 verkocht aan de molenaar voor *f* 1.200,= maar er is tevens sprake van een erfpacht van 40 gulden per jaar. Helemaal duidelijk is deze rechtsverhouding niet, maar het lijkt erop dat men bedoelde de molen in erfpacht uit te geven. In het toenmalige taalgebruik werd zo'n verlening in erfpacht wel aangeduid met "verkoop". Ook in 1832 is de rechtsverhouding voor het kadaster blijkbaar niet helemaal duidelijk want de molenaar en de heer van Beverweerd worden dan samen aangeduid als eigenaar, ieder voor de onverdeelde helft. Het is onduidelijk waarom dit is gebeurd. Als bijzonderheid was in 1717 nog geregeld dat de molenaar voor de heer van Beverweerd gratis moest malen.

Wesenburg kan de *f* 1.200,= niet helemaal zelf opbrengen en moet *f* 800,= hypotheek opnemen bij Laurens Pit, kanunnik van St. Marie in Utrecht[8]. De hypotheekrente is 6%, maar als hij het binnen zes weken na de vervaldatum betaalt, mag hij volstaan met 5½%. De rente is hoog, normaal was 4-5% en dat duidt erop dat Wesenburgh een wat dubieuze debiteur was want bij risicovolle leningen is de rente altijd hoger. Dat blijkt al enkele

---

5. 700 M².
6. De gegevens over pachten komen uit het huisarchief Beverweerd.
7. RAU, Beverweerd No. 88.
8. RAU, Beverweerd No. 88.

jaren later. In 1721 is hij zover achter met rente, aflossingen en erfpacht dat hij gedagvaard wordt om op 12 januari 1722 voor het gerecht van Werkhoven te verschijnen[9]. Helaas zijn de stukken hiervan niet bewaard gebleven zodat we niet weten hoe dit afliep. In 1729 "koopt" Gijsbert van Maurik de (erfpacht op de) molen voor *f* 1.500,=.

Geloofsperikelen

Gijsbert van Maurik was Hervormd, de heer van Beverweerd ook, maar de boeren niet... De hervormde gemeenschap van Werkhoven was bijzonder klein en kon alleen blijven bestaan bij de gratie van de heer van Beverweerd die de last van het onderhoud van kerk en predikant droeg.

Tot die gemeenschap hoorde verder de schout, een enkele boer en arbeider en de molenaar. Dat er maar weinig mannen waren is duidelijk als we zien dat er veel katholieken in de schepenbank terecht komen. Er waren gewoon niet genoeg (capabele) hervormde mannen voor deze taak. Ook van Maurik werd schepen, maar dat wil niet zeggen dat hij hier voldoende kwaliteiten of welstand voor had. In ieder geval was hij Hervormd en niet in loondienst, twee kwaliteiten waar een schepen bij voorkeur aan moest voldoen. Voor de verdere vervulling van de schepen-vacatures moest men op één van beide punten water in de wijn doen en dan maar liever Katholieke boeren als schepen dan Hervormde arbeiders. Maar er zal ongetwijfeld een sterke wederzijdse afkeer zijn gebleven omdat men wederzijds vond dat de ander(en) er niet hoorde(n).

De meerderheid van de boeren was in elk geval Katholiek en met hen kon Van Maurik het blijkbaar niet zo goed vinden. Vermoedelijk speelde het geloof hierin een hoofdrol, maar er was meer aan de hand. Van Maurik mocht per mud gemalen graan 6 stuivers vragen en als alle boeren bij hem kwamen malen, dan kon hij hiervan best leven en ook zijn erfpacht en hypotheek betalen. Maar... ze kwamen - ondanks het maalrecht, waarbij alle inwoners van Werkhoven verplicht waren hier te laten malen - niet allemaal.

In 1736 moest hij een rekest aan de Staten van Utrecht schrijven[10] waarin hij zich beklaagt dat de boeren liever naar andere molens gaan. Twee oorzaken spelen hierbij een rol,het geloof en mogelijk de maatschappelijke positie van Gijsbert.

---

9. RAU, Archief Beverweerd No. 88.
10. RAU, Beverweerd No 107. In de inventaris van het archief Beverweerd staat zijn naam gespeld als: Munnicks.

Hij schrijft:
In en omgezetenen van Werkhoven zijn verpligt en gehouden haar korn te laaten maalen op des suppliants[11] *molen, maar uit een pure kwaadaardigheid en haat jegens den suppliant' gaan zij naar molens buiten haar district (...) dat daarvan den oorzaak is, dat in geheel Werkhoven bijna niet anders als Rooms Catholijke woonen, en nauwelijks zoveele Gereformeerde*[12] *te vinden zijn dat het gerecht behoorlijk kan worden geconstitueerd*[13] *dat den suppliant zodanig gehaat zijn dat zij op allerhande wijze hem tort*[14] *en ongelijk tragten aan te doen om, was het mogelijk den suppliant te ruïneren en van daar te doen vertrekken.*

Blijkbaar konden de Katholieke boeren het (terecht?) niet zetten dat Gijsbert schepen werd, alleen maar omdat hij Hervormd was, terwijl zij er op grond van hun vermogen en maatschappelijke positie naar de maatstaven van die tijd meer recht op konden doen gelden. Gijsbert probeert het kwaad te keren door zijn prijs te laten zakken, maar graaft daarmee zijn eigen graf. Hij schrijft in het rekest dat hij de prijs van zes uiteindelijk tot twee stuivers maalloon per mud heeft moeten laten zakken en kan het voor die prijs niet langer bolwerken. Uiteraard niet, want hij moet nu wel drie maal zoveel malen om zijn erfpacht en hypotheek te betalen. Hij krijgt gelijk van de Staten, die de Werkhovenaren opdracht geven om weer allemaal voor zes stuivers bij hem te komen malen. Blijkbaar hebben de boeren zich erbij neergelegd want we horen niet meer van zijn problemen en enkele jaren later kon zijn zoon Jasper de molen zonder veel problemen overnemen. Omdat zijn leven zonder veel rimpels verliep (en dan vinden we in de archieven ook weinig terug) en het gemeentearchief uit deze tijd in de kachel

---

11. Een suppliant is een aanvrager.
12. Gereformeerd en Hervormd betekent hetzelfde. Het woord Gereformeerd was in zwang tot 1816, toen Koning Willem I de 'kerk der vaderen' een nieuwe kerkorde oplegde en de naam daarbij wijzigde in Nederlandse Hervormde kerk. Deze kerkorde werd door Abraham Kuyper als aanleiding genomen voor zijn uittreden en om aan te geven dat hij terug wilde gaan naar de situatie van voor 1816 koos Kuyper voor zijn kerk de naam: Gereformeerd.
13. = samengesteld.
14. = kwaad (uit het frans).

van Hendrik de Vriendt is verdwenen[15], komen we de molen pas weer bij het overlijden van Jasper van Maurik in 1782 tegen. De rosmolen blijkt dan helemaal te zijn vervallen. Zijn erven zijn verplicht om deze weer op te bouwen, maar kunnen dat niet aan. Met de heer van Beverweerd, Evert Frederik van Heeckeren, die jaars tevoren gehuwd was met de enige dochter van Hendrik Carel van Nassau, komen ze overeen dat ze de rosmolen laten voor wat hij is en alleen met de windmolen verder zullen gaan, maar dat ze Van Heeckeren als schadeloosstelling voortaan niet langer 40 maar 45 carolus guldens erfpacht zullen betalen. Ondanks deze toegeeflijkheid van de heer van Beverweerd kunnen de weduwe van Jasper en haar minderjarige zoon Gijsbert van 23 (men werd toen pas meerderjarig met 25) het niet bolwerken. Blijkbaar was het toen voor een Hervormde weer niet mogelijk om een bestaan als molenaar op te bouwen. Van Heeckeren zal echter nog steeds geen behoefte hebben gehad aan een Katholieke molenaar, maar hij slaagt er niet in om een Hervormde molenaar te vinden die zo gek is dat hij zich vestigt tussen Katholieken die hem liever zien gaan dan komen. Na enige maanden leegstand gaat Van Heeckeren ook naar Katholieken kijken, maar er is geen molenaarszoon die trek heeft in zo'n vervallen molen. Tenslotte vindt hij een katholiek uit Utrecht bereid: Gijsbertus de Bouter. Deze was al zestig toen hij met zijn twee ongehuwde zoons Theodorus (30) en Jan (25) op de molen kwam. Hij zal de molen dus wel

---

15. Het verhaal gaat dat Hendrik de Vriendt, tot 1846 gemeentesecretaris van Odijk en Werkhoven en rentmeester van Beverweerd niet goed het verschil tussen mijn en dijn kende. Zo schijnt er nogal geld dat voor de gemeentekas van Werkhoven of de heer van Beverweerd bestemd was, in de zak van de rentmeester terecht te zijn gekomen. Blijkbaar is er een onderzoek naar zijn gangen ingesteld en toen hij in de gaten kreeg dat men hem kwam halen, had hij niet genoeg tijd om uit te zoeken welke stukken belastend waren en welke niet. Om zijn sporen uit te wissen, heeft hij toen maar alle archiefstukken van Odijk en Werkhoven in de kachel gestopt. Hij heeft zijn laatste jaren gesleten in de Utrechtse gevangenis. W.B. Heins is zo voorzichtig geweest om dit apocriefe verhaal niet in zijn inleiding op de inventaris van de gemeentearchieven van Bunnik, Odijk en Werkhoven op te nemen. In 1857 haalde De Vriendt het in zijn hoofd om een schenking aan de gemeente Werkhoven te doen, zodat het gemeentebestuur ook nog *dank U wel* tegen hem moet zeggen (Gemeentearchief Werkhoven, No. 587).

voor hen gekocht hebben. Dit verhaal heeft al in ons periodiek van 1986 gestaan. De familie de Bouter blijft een eeuw malen op de oude molen, eerst als mede-eigenaar, later als pachter. Op 4 maart 1882 krijgt Gerardus Arnoldus de Bouter toestemming om buiten het dorp Werkhoven een nieuwe molen te plaatsen, waarna de oude is afgebroken. Het was een ronde molen, ca. 20 meter van steen met daarop een vijf meter hoge ronde houten kap. In 1921 wordt er een huisje aan de molen gebouwd met een elektromotor zodat er ook gemalen kon worden als het niet waaide. Enkele jaren later werd nog uitsluitend met de elektromotor gemalen. In 1933 ging in elk geval de kap eraf en kwam er een afdichting van mastiek op. In 1986 ontstonden de plannen voor restauratie. Er werd een stichting opgericht die gelden bijeen zamelde. Er kwamen bijdragen van de Gemeente, van particulieren en uit een pot van de provincie en dit jaar is de restauratie begonnen.

Tot zover de tussenstand van het onderzoek. Er is ongetwijfeld nog veel meer te vinden in notarisarchieven en misschien ook wel in de persoonlijke correspondentie van de adellijke eigenaren met hun rentmeesters. Veel van die correspondentie ligt overal verspreid door het land. Het onderzoek wordt voortgezet en als er nieuwe feiten te melden zijn, komen die bij een volgende gelegenheid aan de orde.

Met dank aan Ina van der Wiele, Koos Zweens en Marijke Donkersloot,

Bunnik,
Henk Reinders.

Recensies

M.P. van Buijtenen en A.K. de Meijer: Herfsttij over Oostbroeks abdij

Een zwaar gehandicapte abt, in zijn kleine groep monniken enkelen van goede wil maar minstens één onruststoker; verwanten van de abt azend op de kloosterinkomsten; zakenlui en een rentmeester die jarenlang van het abtelijk onvermogen en onbenul profiteren; bovendien - de gebeurtenissen spelen zich af in de 16de eeuw - regeringsinstanties die proberen het kloosterleven in 'goede' banen te leiden ... Mèt de schielijke dood van de volgende abt biedt een archiefdossier in Brussel aanknopingspunten genoeg voor een spannende historische detective. De schrijvers van dit boek over de laatste decennia van de abdij Oostbroek in De Bilt hebben echter als doorgewinterde vorsers bewust geen gemakkelijk lezende kost willen opdienen, óók om de lezer deelgenoot te maken van hun speurtocht. 'Als ware het een springprocessie', aldus de schrijvers (43), heen en weer in tijd en plaats, krijgt met de gegevens gepresenteerd. De analyserende gedeelten veronderstellen lezers met goede kennis van de vaderlandse geschiedenis en van allerlei kerkelijke begrippen. Bovendien moeten zij Latijn kennen en voorvormen van onze eigen taal, willen zij het betoog echt goed kunnen volgen, het beter kunnen waarderen, eventueel een ander oordeel vellen, en van de speelse zegswijzen genieten.

Een minder geoefend lezer zou het eerste hoofdstuk nog kunnen overslaan. Daarin wordt de stichtingsgeschiedenis van Oostbroek in de 12de eeuw ontrafeld in het kader van de kenterende machtsverhoudingen tussen keizer, bisschoppen en kleinere potentaten, maar dat gebeurt alleen om de contrastwerking met de 16de eeuwse verhoudingen. Het tweede hoofdstukje is wel nodig om de hoofdmoot van het boek te begrijpen. Het herhaaldelijk ter sprake komende contact van Oostbroek met een nòg in Brugge bestaand vrouwenklooster vindt zijn verklaring in een hervormingsactie binnen de benedictijner orde in de 15de eeuw. Toen is de Oostbroekse abt belast met toezicht op dat klooster (zgn. paterniteit), terwijl een van de monniken sindsdien rector van de Brugse nonnen was, geassisteerd door een medemonnik uit Oostbroek (socius). Verder schetst hoofdstuk 2 de taaie volharding waarmee het regeringsapparaat van de Bourgondische en Habsburgse vorsten er naar streefde om zoveel mogelijk invloed te krijgen op de aanstelling van de hoofden van geestelijke instellingen in de Nederlanden, ter bevordering van het religieus welzijn, maar ook/vooral om deze rijke bronnen financieel te kunnen afromen. Als voorbereiding op het derde hoofdstuk, de schaakwedstrijd Brussel-Oostbroek om het leiderschap

van de abdij, die tussen 1563 en 1566 in twee zittingen werd gespeeld, raad ik lezing aan van Vermij's artikel, dat in 1986 in het Maandblad van Oud-Utrecht verschenen is. Wie dan terugkeert naar het boek moet zéker doorbladeren naar bladzij 75. Als nabeschouwing op de wedkamp volgen daar namelijk geschreven portretschetsen van de twee spelers aan benedictijnse kant, elkaars tegenstrevers, de sympathieke orthodoxe nieuwe abt en de antipathieke gemankeerde abt, die zijn turbulente dagen eindigde als de eerste predikant van Zeist. In het voorbijgaan wordt in dit laatste gedeelte ook nog een geschilderd portret ontmaskerd. Naar mijn smaak de boeiendste bladzijden van dit boek!

Zeist, Louise van Tongerloo (historica).

M.P. van Buijtenen en A.K. de Meijer, Herfsttij over Oostbroeks abdij. Politiek rond abtsbenoeming uit de nadagen gespiegeld gespiegeld aan het begin, Zeist, Kerckebosch b.v., 1990, 144 pp, ISBN 90-6720-075-1, *f* 36,=.

S. Verbeeck: Oostbroek; abdij - buitenplaats - natuurgebied

Ter gelegenheid van de bibliotheekdag, 21 april van dit jaar, heeft de Provinciale Bibliotheek Centrale Utrecht een boekje over Oostbroek het licht doen zien. Zoals in het Woord Vooraf vermeld wordt is het de bedoeling een hele reeks van dit soort boekjes uit te geven 'gewijd aan markante punten in het Utrechts landschap'. Dat de serie geopend wordt met Oostbroek ligt voor de hand: dat is immers, sinds de aankoop in 1978, de zetel van de Stichting Het Utrechts Landschap, de eigenaresse van nog heel wat meer 'markante punten in het Utrechts landschap', van wier medewerking bij de serie de Bibliotheek Centrale zich verzekerd heeft.

Als dit boekje exemplarisch genoemd mag worden voor de hele serie zou het doel ervan als volgt omschreven kunnen worden: landschappelijke en historisch belangrijke plaatsen reliëf geven voor de geïnteresseerde leek, door op verantwoorde wijze in kort bestek informatie te verstrekken in begrijpelijke taal - en tegen betaalbare prijs. In slechts ruim 50 bladzijden (waarop ook nog illustrerende tekeningen) worden de diverse aspecten van het landschap en de buitenplaats behandeld, en bijna steeds op zo'n manier dat de lezer er echt wijzer van wordt.

Eerst wordt een schets gegeven van het ontstaan van het landschap van het Kromme Rijngebied met zijn voor Nederland bijna unieke gevarieerdheid. Dan volgt het cultuurlandschap, het door de mens direct beïnvloede landschap, waarvan voor Oostbroek vrij nauwkeurig is aan te geven wanneer er een begin mee werd gemaakt: kort vóór 1122 toen er een kerkje gesticht werd door enkele ridders die zich uit de wereld wilden terugtrekken. Dit was de kiem van de benedictijner abdij van St. Laurens en van de ontginning van het veengebied door de kloosterlingen. (Aan de passage over de stichting van een apart klooster voor de nonnen - aanvankelijk was in Oostbroek namelijk plaats voor mannen èn vrouwen - zou toegevoegd kunnen worden dat dit geschiedde op wat nu het terrein is van het KNMI-de Bilt; daaraan herinneren Kloosterlaan en hotel Kloosterpark). De reformatie maakte omstreeks 1580 een eind aan het, reeds kwakkelende, bestaan van de kloostergemeenschap en aan dat van de gebouwen. Later werd op die plaats een landhuis gebouwd, beter gezegd: verscheidene landhuizen in successie want het huidige, omstreeks 1880 gebouwde, huis had twee of drie voorgangers. Tot slot wordt het beschermde natuurgebied van nu beschreven, met zijn Engelse landschapstuin (toegankelijk voor begunstigers van Het Utrechts Landschap), zijn fauna, flora, huis en bijgebouwen, in één waarvan het zogenaamde Winkeltje is gevestigd waar onder andere het milieuvriendelijk geteelde fruit van eigen bodem wordt verkocht.

De manier waarop dit alles uit de doeken gedaan wordt is helder en overzichtelijk. Dat er bij het presenteren van zoveel informatie uit zo diverse vakgebieden wel eens een paragraafje minder geslaagd is zal niemand verbazen. (In "Wie is de baas van de grond?" (p. 18-20) is het de schrijver niet gelukt de ingewikkelde politiek-bestuurlijke toestand in de middeleeuwen bevredigend weer te geven.)

De tekst wordt voorafgegaan door een kaartje met wat weinig topografische aanduidingen, en gevolgd door een uitstekend literatuurlijstje. Tot slot nog één verwijzing naar het Woord Vooraf, waar gesproken wordt over de samenwerking tussen de Stichting Het Utrechts Landschap en de Provinciale Bibliotheek Centrale: 'een vruchtbare samenwerking.... waarbij de een het materiaal aandraagt, de ander het naar de lezer brengt'. Gebleken is dat het naar de lezer brengen tot nu toe niet zo vlot verloopt: lokale bibliotheken hebben het boekje soms (nog) niet ontvangen of houden het onder de toonbank. Maar misschien is dat een kwestie van wennen.

Odijk, J.E. Toussaint Raven (historica).

S. Verbeek, Oostbroek; abdij - buitenplaats - natuurgebied. Het landschap als geschiedenisboek in de provincie Utrecht, uitgegeven door de Provinciale Bibliotheek Centrale Utrecht ter gelegenheid van de bibliotheekdag op 21 april 1990, Impress b.v. Utrecht, 1990, 64 pp. ISBN 90 64020 043 4, ƒ 14,50; voor bibliotheekleden ƒ 5,=.